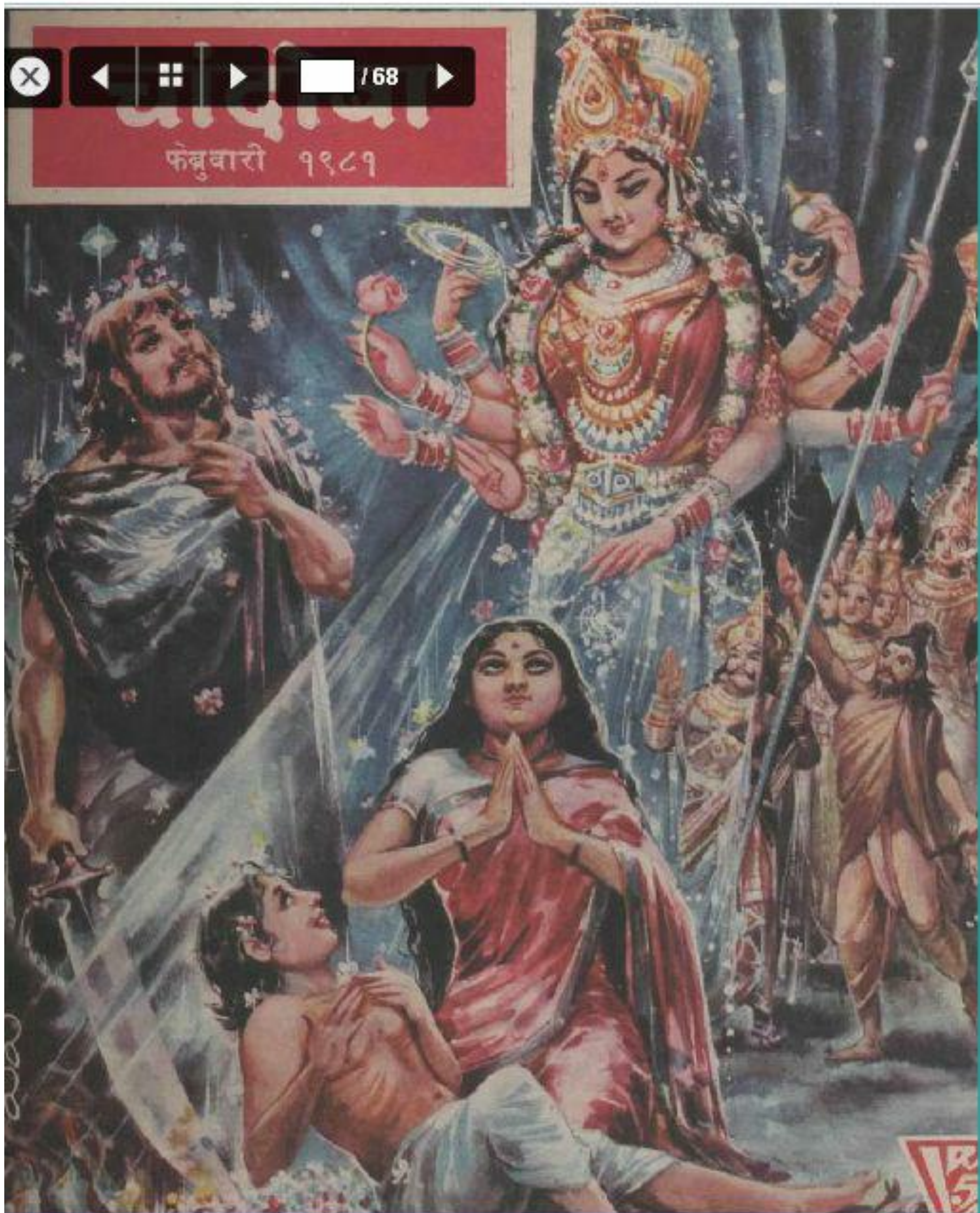

फेब्रुवारी १९८१

प्रश्नोत्तरे

पूर्णचंद्रराव, विशाखापट्टण

प्र: माणसाच्या शरिराचे सामान्य तापमान ९८.४ डिग्री असते. उन्हाळ्यात हवेचे तापमान फक्त ९८.५ किंवा ९९ डिग्री झाले तर ते आपल्या शरिराच्या तापमानाजवळपासच असते, की नाही? शरीरातले तापमान कसे उत्पन्न होते? ताप १०४ डिग्री झाला तर माणसाला चालता येत नाही. परंतु हवेचे तापमान तितके झालं तरी तो कसा चालू शकतो?

उ: हवेचे तापमान कमी जास्त होत राहिले तरी त्याच्याशी संबंध न ठेवता शरीर आपली सामान्य उष्णता ९८.४ डिग्रीवरच ठेवते तर त्याची कारणे आहेत. पहिले कारण म्हणजे शरिरात प्रत्येक क्षणाला उष्णता उत्पन्न होत असते. परंतु शरिराचे तापमान वाढू नये यासाठी घाम व श्वासोच्छ्वास द्वारे व इतर मलमूत्रविसर्जना द्वारे शरीर उष्णता बाहेर फेकीत असते. हवेचे तापमान शरिराच्या तापमानाएवढे झाले तर शरिराला क्षणोक्षणी आपली उष्णता बाहेर फेकणे शक्य होत नाही. घाम येतो, परंतु वाफ होऊन गेल्याशिवाय त्यात थंडपणा येत नाही. हवेत आर्द्रता जास्त असेल तर घामाची वाफ होत नाही. अशा वेळी पंख्याचा उपयोग करून घामाची वाफ करून शरिरात थंडपणा आणावा लागतो. त्याच प्रमाणे थंडप्रदेशात हवामान पाणी गोठण्या इतके थंड होते. त्या वेळी शरिरात प्रत्येक क्षणाला उत्पन्न होणारी उष्णता पुरी पडत नाही. म्हणून उष्णता वाढविण्यासाठी आहार वाढवावा आणि शरिरातली उष्णता बाहेर जाऊ नये यासाठी लोकरीचे किंवा कातड्यांचे कपडे घालावेत. लोकरीचे कपडे उष्णता उत्पन्न करतात असा काहींचा गैरसमज आहे. वास्तविक ते उष्णता बाहेर जाऊ देत नाहीत. त्याचे उदाहरण म्हणजे आपण लोकरी कपड्यात बर्फ गुंडाळून ठेवला तर तो वितळत नाही, कारण बाहेरची उष्णता तो लागू देत नाही.

हवेतले तापमान १०४ डिग्री झाले तरी शरिराचे तापमान ९८.४ डिग्रीच राहते. ताप आल्यावर शरिराचे तापमान १०४ डिग्री झाले तर बाहेर बर्फ पडत असला तरी मनुष्याला हिंडणे फिरणे अशक्य होते. त्याला चालता येत नाही याचे कारण आजार आहे, उष्णता नाही.

रंगनाथाचे लग्न

रंगनाथाला पंचवीसावे वर्ष लागले, तरी तो कोणतेही काम जबाबदारी घेऊन करण्यालायक नव्हता. बापाने त्याला लाडात वाढविले होते. विद्याभ्यासातही तो बेताचाच होता. उडाणटप्पूपणाच त्याच्या अंगात शिरला होता. घरची स्थितीपण बेताचीच होता.

परंतु तो दिसायला गोरागोमटा होता. म्हणून काहीजण त्याला आपली मुलगी द्यायला तयार होते.

रंगनाथाच्या ओळखीचे लोक त्याला म्हणत–"हे बघ रे, तू एखादी चांगली नोकरी करू लागलास तर अप्सरेसारख्या मुली तुझ्यावर तुटून पडतील."

रंगनाथ त्यांना म्हणे–"माझे बाबा माझ्याबरोबर आणखी एकाला जेवायखायला घालू शकणार नाहीत का?" एकदां त्याचा एक मित्र शेजारच्या गावी एका मुलीला पाहून आला व त्या मुलीचे वर्णन करून सांगू लागला. म्हणाला–"अरे काय सांगू, फक्कड मुलगी आहे बघ! शिवाय तिच्या आईजवळ खूप पैसेसुद्धा आहेत. ती मुलगीच आईच्या इस्टेटीला वारस आहे. ती म्हातारी दुर्गाबाई थोडी फटकळ आहे. मला म्हणाली–'माझी मुलगी मी मदनाचा पुतळा असेल त्यालाच देईन.' तू जाऊन तर पहा एकदा मुलीला! त्या मुलीशी तुझे लग्न झाले तर तुला नोकरी बिकरीची गरजच काय? घरजांवई होऊन राहतां येईल!"

रंगनाथाला ते फार आवडले. दुसऱ्याच दिवशी तो आपल्या वडिलांना सांगितल्याशिवाय शेजारच्या गावी निघाला. रंगनाथाला दुर्गाबाईचे घर सहजी मिळाले. दाराची कडी वाजविताच दुर्गाबाईने स्वतःच येऊन दार उघडले आणि विचारले–"कोण

रे बाबा, तू? तू माझ्या राणी बेटीला पहायला आला आहेस वाटतं?"

दुर्गाबाई थोडी लठ्ठच अशी, एक विधवा-बाई होती.

रंगनाथाने होकारार्थी मान हलविली.

"बेटा राणी! अग, इकडे ये, तुला पहायला पहा, कोण आलं आहे ते!" दुर्गाबाईने मुलीला बोलाविले. राणी वाचीत होती, हातातलं पुस्तक घेऊन आली आणि चिडक्या स्वरात म्हणाली–"पुन्हां लग्नाच्याच गोष्टी!" रंगनाथ त्या मुलीला पाहून थक्कच झाला.

"तुमचं नाव? कोठे राहतां? शिक्षण कोठवर झालं आहे?" वगैरे प्रश्न धडाधड राणीने विचारले. रंगनाथाने त्या प्रश्नांची योग्य ती उत्तरे दिली. ती ऐकून राणी घरात निघून गेली.

त्यानंतर दुर्गाबाई रंगनाथाला म्हणाली–"बेटा, आता तू ये बरं! आम्ही लवकरच काय ते कळवू!"

त्या घरातला थाटबाट, राणीचे सौंदर्य व प्रश्न इत्यादी गोष्टी पाहून रंगनाथाला आपल्या नशिबात ही मुलगी नाही असेच वाटले. परंतु दुर्गाबाईने बरोबर एका आठवड्यानंतर रंगनाथाच्या घरी निरोप पाठविला–"आम्हांला तुमच्या मुलाचे स्थळ पसंत आहे, मुहूर्त वगैरे ठरविण्यासाठी यावे."

रंगनाथाच्या वडिलांना काही माहीतच नव्हते. चवकशी करतां त्यांना कळले की मुलीच्या घरची आर्थिक स्थिती चांगली आहे. मुलीला वडील नाहीत व भाऊ ही नाही. लोक त्याला म्हणाले–"हे स्थळ घालवून बसू नका! चालून आलेली लक्ष्मी परतवू नका!"

लवकरंच रंगनाथाचे लग्न थाटामाटाने झाले चारपांच दिवस लग्न घरी राहून रंगनाथाचे वडील इतर नातेवाइकांबरोबर घरी परतले.

रंगनाथाला वाटले की त्याची सासू त्याला घरजावई करून घेणार. म्हणून तो बायकोला घेऊन परतला नाही. परंतु एकदा बोलतांना दुर्गाबाई त्याला म्हणाली–"तुम्हांला कळलंच असेल जावईबापू! पाटलांचा दुसरा जावई महिन्यातले पंधरा दिवस सासुरवाडीच राहतो आणि मेजवान्या उडवितो. पाटलाच्या जागी मी असते तर लाथ मारून त्याला घराबाहेर काढले असते!"

ते ऐकून रंगनाथाच्या डोक्यात प्रकाश पडला. आपली सासू आपल्याला घरजावई करून घ्यायला तयार नाही.

दोनतीन दिवसांनी रंगनाथ मनाचा थोरपणा दर्शवीत म्हणाला–"मामी, आतां तुम्ही या वयात एकट्या किती काळ राहणार हो? आमच्याबरोबर चला ना, आमच्याच घरी रहा!"

परंतु त्याची सासू म्हणाली–"बेटा, ज्याला जेथे राहणे योग्य तेथेच त्याने रहावे तरच त्याचा मान राहतो. मला आतांआतां कोठे पन्नासावे वर्ष लागलं आहे. उद्यांचा दिवस चांगला आहे प्रयाणाला, तुम्ही निघायला हरकत नाही." दुर्गाबाई म्हणाली.

नाइलाजाने रंगनाथ राणीला घेऊन आपल्या गावी परतला. आजपर्यंत तो एकटा होता, म्हणून बेफिकीरपणे राही. आतां राणीचं ओझं त्याच्या डोक्यावर होतं. आपल्या बायकोचा खर्च वडिलांवर टाकणे त्याला लज्जास्पद वाटू लागले.

म्हणून तो एकदां बायकोला म्हणाला–"मी काहीतरी व्यापारधंदा करावा म्हणतो. तू भांडवलासाठी आईकडून पांच हजार रुपये मागून आण."

राणी हंसली व म्हणाली–"वाळूतून तेल काढता येईल,. परंतु माझ्या आईच्या हातातून एक पैसा काढणे शक्य नाही."

तरी रंगनाथाने कोणाबरोबर तरी सासूकडे निरोप पाठविला की त्याला व्यापार करण्यासाठी पांच हजार रुपयांची गरज आहे.

दुर्गाबाईने लगेच उत्तर पाठविले–"ज्याच्याजवळ व्यापार करण्यापुरेसे पैसे नाहीत त्याने व्यापारात उतरावंच कशाला?

त्याला सांगा, कोठे तरी नोकरी कर. सोन्याच्या बाहुलीसारख्या मुलीला दिलं आहे मी! त्याने एका पैशाची ही अपेक्षा ठेवणे इष्ट नाही!"

तो निरोप ऐकून रंगनाथ निराश झाला. त्याने विचार केला की आळशासारखे बसून भागणार नाही. जो पुरुष चार पैसे मिळवीत नाही, त्याची फिकीर बायकोसुद्धा करीत नाही. आयुष्यभर दुसऱ्याच्या तोंडा-कडे पहात राहून स्वतःची मान खाली करून घेणे मूर्खपणा आहे.

असा विचार करून रंगनाथने धावपळ सुरू केली व एका महिन्याच्या आत त्याला आयुष्यातल्या खऱ्या आनंदाचा अनुभव कळला. त्यापूर्वी त्याला आयुष्य एक ओझे वाटत होते. कधीकधी त्याला स्वतःचाच राग येई. परंतु आतां त्याचा उत्साह वाढला. एक वर्ष लोटले असेल आणि रंगनाथाला पितृत्व आले.

आपल्या नातीला पहायला दुर्गाबाई धावत आल्या. नातीच्या गळयात सोन्याची माळ घालीत त्या रंगनाथाला म्हणाल्या– "बेटा, किती बदल झाला रे, तुझ्यात, मला फार बरं वाटलं. तू दिसायला किती सुंदर आहेस, तुझं कुटुंबपण प्रतिष्ठित आहे. परंतु चवकशी केल्यावर मला कळले की तू आळशासारखा घरी बसून पुक्खा झोड-तोस आणि आपली जबाबदारी तुला कळत नाही. तरी मी आपल्या मुलीचं लग्न तुझ्याशी या विश्वासावर करून दिलं की अंगावर जबाबदारी येऊन पडल्यावर तू आपोआप सुधरशील. तुझा आळशीपणा दूर करण्यासाठीच मी इतका निष्ठूरपणा केला होता. माझ्याजवळ जे आहे, ते मी बरोबर नेणार आहे का? हे सर्व तुमचंच आहे!"

ते ऐकून रंगनाथ आत्मविश्वासपूर्वक म्हणाला–"मला जी प्राप्ती होते आहे, ती माझ्या कुटुंबाला सुखाने संसार चालवायला पुरेशी आहे. तुम्हांला काही द्यावयाचेच असेल तर आपल्या नातीला द्या!"

[८]

[जंगलात वाट काढीत समरसेन व सैनिक जात असता त्यांना मरणासन्न स्थितीत असलेला एक नवा सैनिक दिसला. त्याच्याकडून कुंडलिनी द्वीपावरून आलेल्या राजद्रोही कुंभांडाची माहिती कळली. त्या राजद्रोह्याचा वध कसा करावयाचा, या विचारात असतां समरसेनाला एकाएकी चतुराक्ष दिसला. पुढे–]

चतुराक्ष मांत्रिक एकाएकी समोर दिसल्या-मुळे समरसेन व सैनिक घाबरून गेले. नवीन सैनिक तर थरथर कांपूच लागला. चतुराक्षाचे नोकर काळे घुबड व वनमाणूस बाजूला उभे होते.

चतुराक्ष स्मित करून म्हणाला–"तुम्ही भिण्याचं काहीच कारण नाही. इतरांना मी त्रास देत नाही. त्या एकाक्षाशिवाय माझा दुसरा कोणी शत्रू नाही. तो सुद्धा माझा वध करण्याच्या प्रयत्नात आहे म्हणून त्याला शत्रू मानावे लागत आहे मला." एवढे म्हटल्यावर चतुराक्ष थांबला व नव्या सैनिकाकडे पाहून म्हणाला–"हा नवीन सैनिक कोण?"

"माझं नाव धनपाल. मी संकटात सांपडलो होतो, यांनी मला वांचविलं." नवा सैनिक म्हणाला. ते उत्तर ऐकून 'नाही' या अर्थी मान हलवीत चतुराक्ष

म्हणाला–"तुम्ही सर्वच आतां संकटात सापडणार आहांत. यापूर्वी तुमच्यावर संकट आलं असेल तर ते एकट्या एकाक्षा मुळेच असणार! यापुढे मात्र या बेटाच्या दक्षिणेकडच्या डोंगराळ प्रदेशातल्यातुमच्याच सारख्या माणसांच्या हातून तुमच्यावर संकट येण्याची शक्यता आहे."

इकडे हे संभाषण चालू असतां झाडीच्या आड उभे राहून दोघे रानटी लोक त्यांच्याकडे पहात होते. ते काय हे न कळल्यामुळे समरसेन चतुराक्षाजवळ दोन पावलं चालून गेला व म्हणाला–"चतुराक्षा, तू मांत्रिकच असलास तरी चांगला दिसतो आहेस. तू म्हणालास तसे आमच्यावर मोठे संकट येणार असेल तर त्या संकटातून सुटका मिळवायला उपायसुद्धा तूच सांग."

चतुराक्षाने लगेच उत्तर दिले नाही. थोडा वेळ विचार करायला थांबला व म्हणाला–"समरसेना! या बेटावर इतक्या अडचणी यायला मूळ कारण पश्चिमेकडच्या समुद्रात अर्धवट बुडलेली एक नाव आहे! त्यात धनराशी आहेत हे सर्वांना माहीत आहे. पैशाशिवाय कोणतेही काम होत नाही हेदेखील सर्वांना वाटते. एकाक्षी मांत्रिकाला ते धन हवे आहे तर मला त्या नावेचे रक्षण करीत असलेली नागकन्या हवी आहे. तुम्हांला काय हवे आहे हे सांगितलेस तर माझ्याकडून तुला हवी असेल ती मदत करीन."

समरसेन काही उत्तर देणार इतक्यात नवा सैनिक धनपाल थरथर कांपत मोठ्याने ओरडला. समरसेन व सैनिक त्याच्याकडे उत्सुकतेने पहात म्हणाले– "काय झालं रे?"

धनपालाने दूरच्या झाडीकडे बोट दाखवीत म्हटले–"तिकडे पहा, रानटी लोक पुन्हां आले आहेत. मला झाडाला यांनीच टांगून ठेवले होते!"

समरसेनाला व सैनिकांना झाडीत आड लपून उभे असलेले व त्यांच्याचकडे पहात असलेले दोघे रानटी लोक दिसले. समरसेनाने लगेच धनुष्यावर बाण चढविला.

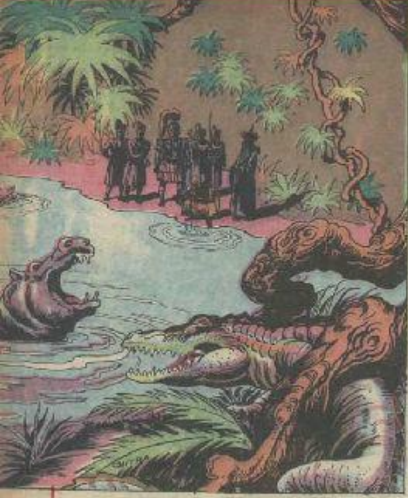
चतुराक्षाने त्याला अडविले व म्हणाला– "समरसेना, तुझा बाण त्यांना लागणार नाही. आकाशात उडणाऱ्या गरुडाला किंवा पळणाऱ्या चित्त्याला सुद्धा तुझा बाण एक वेळ लागेल. परंतु हे लोक इतक्या जोराने धावतात की तुझा बाण यांना लागणेच शक्य नाही. मी पाहून घेतो यांना."

त्यानंतर चतुराक्ष तोंड फिरवून मागे वळून हांक मारू लागला–"वनमाणसा! ए घुबडा! लगेच काळे घुबड व वनमाणूस दोघं त्याच्या जवळ आली.

"वनमाणसा, ते दोघे वांकून पाहून पळून जात आहेत ना त्या दोघां रानटी माणसांना ठार कर! घुबडा, तू हा जवळपासचा सर्व प्रदेश एकदां टेहळणी करून न्याहाळून ये पाहू." चतुराक्षाने आपल्या दोघां सेवकांना आज्ञा केली.

लगेच वनमाणूस आपल्या मालकाच्या आज्ञेप्रमाणे धावले. त्याने एक उडी मारून त्या दोघां रानटी लोकांपैकी एकाला धरले. तो रानटी माणूस सर्व अरण्य दुमदुमून गेल्यासारखा जोराने किकाळी फोडून ओरडला. वनमाणसाने त्याला दोनदा गरगर फिरवून दूर फेकले. तो ओरडत एका

खडकावर जाऊन आदळला आणि जागच्या जागी ठार झाला.

घुबड त्या दुसऱ्या माणसाच्या डोक्यावरून उडू लागले. त्याने ओरडत राहून आपल्या अणकुचीदार नखांनी त्या रानटी माणसाचे डोके ओरबाडून काढले व त्याला अर्धमेला करून सोडून दिले.

ते पाहून थोडा निश्चित झालेला सैनिक धनपाल चारी बाजूला एकदा नजर फिरवून जवळच्या सैनिकाला म्हणाला– "मला तहान लागली आहे. जवळपास कोठे प्यायला पाणी मिळेल का?"

चतुराक्ष हात नकारार्थी हलवीत म्हणाला–"फार संभाळून बरं का? पाण्यासाठी वाटेल त्या तलावात किंवा सरोवरात उतरू नका. हे बेट म्हणजे सर्व तऱ्हेने भयंकर आहे. माझ्या बरोबर चला. मी तुम्हांला चांगली पिण्यालायक पाण्याची जागा दाखवितो. असे म्हणत तो पुढे निघाला.

सर्वजण एका सरोवरानजीक पोचले. त्या सरोवरात मगरी व इतर क्रूर प्राणी पोहोत फिरत होते. ते प्राणी नसलेल्या जागी सर्व गेले आणि पाण्यात न उतरतां बाहेर काठावर उभे राहून पाणी प्याले. काठावर झाडाखालच्या सावलीत उभे राहून चतुराक्षाने त्यांना सांगितले होते त्या नवीन गोष्टी विषयी विचार करू लागले. बहुतेक दक्षिणेकडून येणारी माणसे म्हणून तो म्हणाला ते लोक म्हणजे कुंभांड व त्याचे रानटी अनुयायी असावेत असे समरसेनाला वाटले.

चतुराक्ष म्हणाला त्या नागकन्येविषयी समरसेनाच्या मनातली शंका दूर झाली नाही. म्हणून तो चतुराक्षाला म्हणाला– "मी विचारतो आहे, पण तू अन्यथा मानू नकोस. धनराशी असलेल्या नावेचे रक्षण करणारी एक नागकन्या आहे, असे तू म्हणालास ते खरंच का रे?"

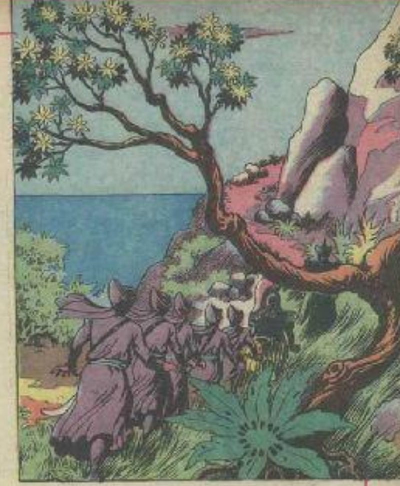
"त्यांत खोटे काहीच नाही. पाहिजे तर माझ्या बरोबर चला. मी ती नाव व

नागकन्यासुद्धा तुम्हांला दाखवितो. तशी ती जागा येथून फार दूरही नाही, अगदी जवळ आहे." चतुराक्ष म्हणाला व बरोबर यायला त्याने खुणावले.

चतुराक्ष पुढे निघाला व समरसेन व सैनिक त्याच्या पाठोपाठ निघाले. काही वेळाने ते एका उंच डोंगराळ जागी येऊन पोचले. तेथून समुद्र अगदी शांत दिसत होता.

"ती पहा, नाव दिसते आहे का?" असे म्हणत चतुराक्षाने आपले बोट समुद्राच्या दिशेने नावेकडे दाखवीत समरसेनाला विचारले.

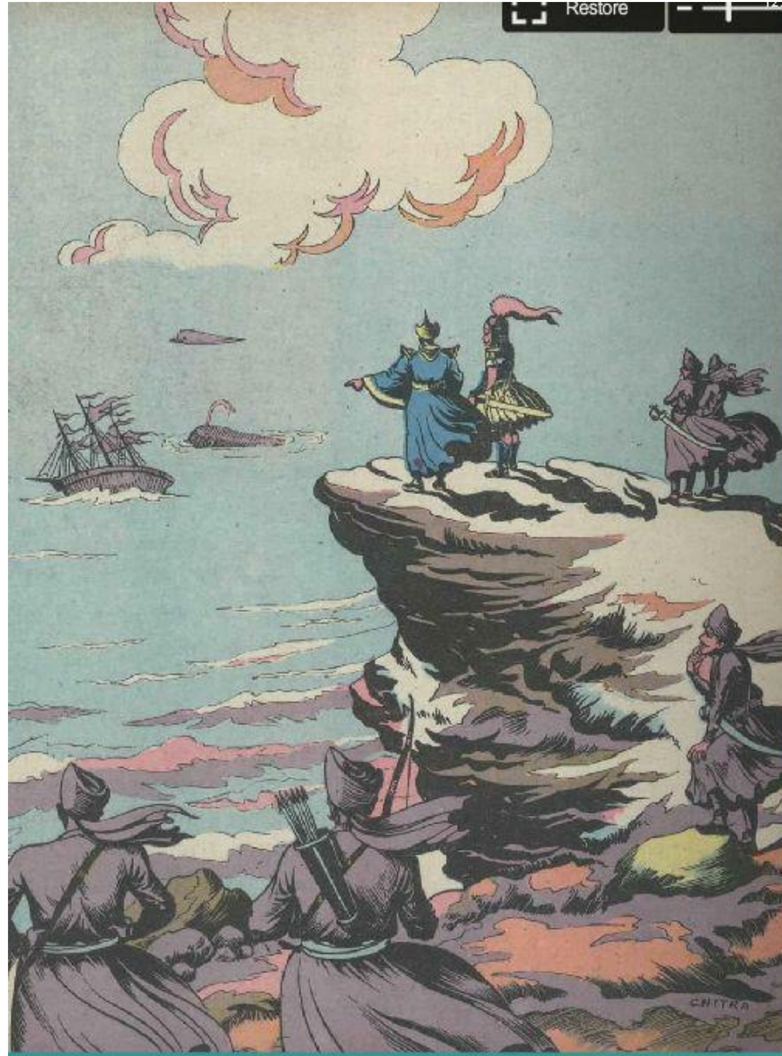

समरसेन व सैनिकांनी त्या बाजूला पाहिले. त्यांना ती नाव स्पष्ट दिसत होती. ती समुद्रात अर्धी बुडालेली होती. तिचे शीड फाटलेले होते व ती लाटांमुळे डोलत होती. परंतु धनराशी असलेल्या त्या नावेची राखण करणारी ती नागकन्या मात्र त्यांना दिसली नाही.

"ती नागकन्या दिसत नाही की?" असे आश्चर्याने म्हणत समरसेनाने चतुराक्षाकडे पहिले.

त्या प्रश्नाचे उत्तर देण्यापूर्वी चतुराक्ष थोडा हसला व म्हणाला–"समरसेना, मंत्रविद्येशिवाय ती नागकन्यासुद्धा तुझ्या दृष्टीस पडली तर मग आमची मंत्रविद्या कोणत्या कामाची? त्या नागकन्येला फक्त मला व त्या एकाक्षाला मंत्रबळाने पाहतां येते. एकाक्षाला त्या धनाचा लोभ आहे, व ती आडवी उभी आहे म्हणून तो त्या नागकन्येला शत्रू मानतो आणि मी तर तिचे वरणच केले आहे."

समरसेनाला त्यानंतर काही विचारावेसेच वाटले नाही. मागे त्याने त्या धनराशींच्या विषयी ऐकले होते तेव्हां ती धनराशी मिळवून कुंडलिनी द्वीपावर जायचा विचार त्याच्या मनात होता. परतु ते त्याला आता साध्य होणे शक्य नाही हे त्याला कळले. आतां आणखी एक अडचण उभी राहिली. तो राजद्रोही कुंभांड

त्याचसाठी प्रयत्न करीत होता. शिवाय एकाक्षाची भीती तर होतीच होती. या सर्वांहून जास्त कठीण म्हणजे मंत्रशक्ती-शिवाय त्या नावेचे रक्षण करणाऱ्या नाग-कन्येच्या हातातून निसटून नावेपर्यंत पोचणे अशक्य होते.

समरसेन या विचारात गढून गेला होता हे ओळखून चतुराक्ष मोठ्याने हसला व म्हणाला–" समरसेना! तुझे मन तर्कवितर्क करण्यात गढून गेले आहे ते सर्व मला कळले आहे. मला आतांच एक गोष्ट सुचली आहे. तुझी एक नजर त्या नावेतील धनराशीवर आहे, ही गोष्ट मी केव्हांच ओळखली. त्या धनराशीवर माझी नजर नाही, म्हणून त्या बाबतीत तुझ्याशी माझी चढाओढ नाही. तुझ्याशी चढाओढ करणारा तो एकाक्ष मात्र आहे. आपण दोघांनी मैत्री केली तर आपल्याला हवं आहे ते साध्य होण्याची शक्यता आहे, असे मला वाटते आहे.

चतुराक्षाने ते म्हटल्यावर समरसेनाला एक नवीन उत्साह आला. या भयंकर बेटावरून स्वतःचा जीव वांचवून कसे पळून जायचे या विचारात पडलेल्या समरसेनाच्या मनात एक नवीन आशा डोकावू लागली. त्यासाठी त्या राजद्रोही कुंभांडाचा प्रथम वध करायला हवा आणि शक्य झालं तर

त्या नावेतली धनराशी मिळवायला हवी. परंतु मुळात या नावेचे गुपित काय हे कळले पाहिजे.

सर्वात आधी ती धनराशी असलेल्या नावेच्या मागचे गुपित काय हे काढून घ्यावे, असा विचार करून समरसेन चतुराक्षाला म्हणाला–"चतुराक्षा! मांत्रिकाचे नाव ऐकतांच सामान्य माणूस घाबरूनच जातो. परंतु या बेटावरच्या दोघां मांत्रिकांमध्ये म्हणजे त्या एकाक्षमध्ये आणि तुझ्यामध्ये पुष्कळच अंतर आहे! तुझ्यात भूतदया आहे, मित्रप्रेम आदि चांगले गुण आहेत, असेही दिसतं आहे. मी तुम्हांला काही मदत करण्यासारखी असेल तर बोल, मी अवश्य

करीन. परंतु त्या नावेच्या मागे जे गुपित आहे ते कळलं तर बरं असे मला वाटतं आहे."

चतुराक्षाने लगेच उत्तर न देता काही वेळ मागेपुढे केल्यावर म्हणाला—"ती नाव, तिच्यातील धनराशी आणि ती नागकन्या—यांच्याविषयी सांगायचं म्हणजे बरेच काही सांगावे लागणार आहे. ते ऐकण्या इतके कुतूहल तुला नसेल ही. तरी मी थोडक्यात सांगतो, ऐक! कदाचित तुला शमन द्वीपाविषयी माहीत नसेल, माहीत असले तरी तुम्ही त्या द्वीपाला निराळयाच नावाने ओळखत असणार. त्या शमन द्वीपावर शाक्तेय नावाच्या राजाचे राज्य होते. शाक्तेय म्हणताच तुला कळलेच असेल की तो चंडीचा भक्त होता. मंत्रतंत्र विद्येत तो अद्वितीयच होता.

"एकदा राजधानीत देवीचा नवरात्र उत्सव चालू होता. शाक्तेय स्वतःच पूजा करीत होता. लोकांची गडबड चालू असतां अकस्मात चंडीदेवी प्रगट होऊन म्हणाली—'भक्त हो! तुमची भक्ती पाहून मी प्रसन्न झाले आहे. परंतु फक्त पुजेने माझ्या मनाचे समाधान होणार नाही. माझे एक अपूर्व असे देवालय बांधा.' या शब्दात देवी हुंकारली.

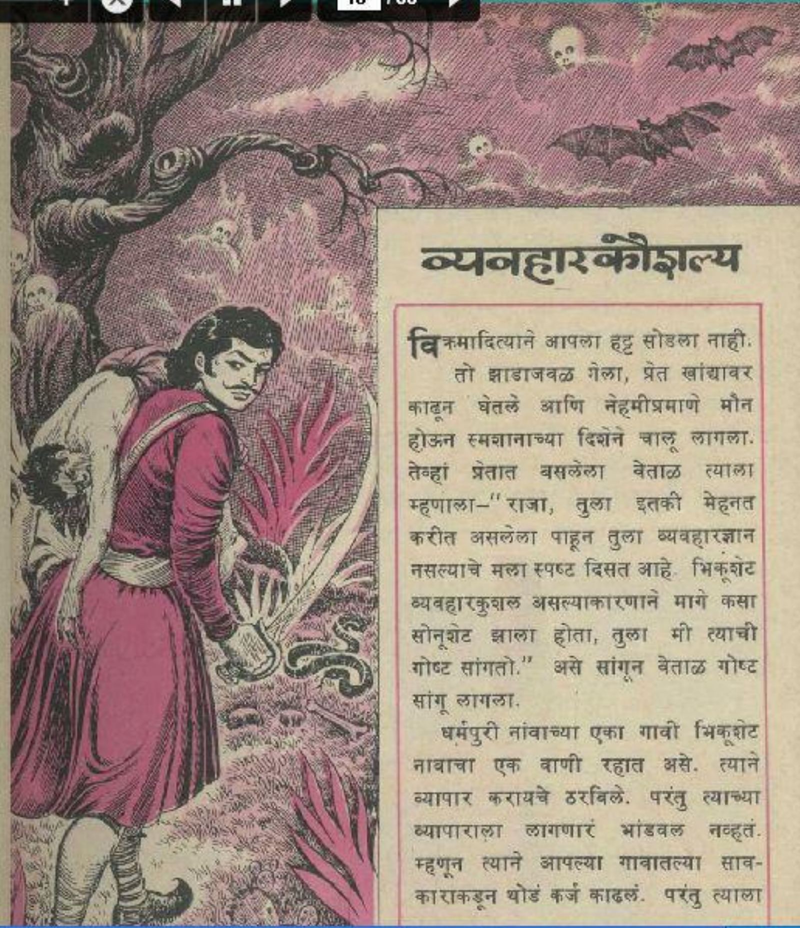
"शाक्तेय गुडघे टेकून देवीला नमस्कार करून म्हणाला—'देवी, तुझ्यासाठी भव्य देवालयाबरोबर गगनचुंबी एक गोपुरही बांधतो.'

"त्या पाठोपाठ देवी आणखी जोराने हुंकारली—'माझं देऊळ व गोपुर सामान्य दगडामातीचं बांधले तर तेवढ्याने माझं समाधान होणार नाही. सर्व सोन्याचांदीचे बांधलं पाहिजे, तरच माझ्या मनाचं समाधान होईल.'

"शाक्तेय थरथर कापू लागला. चंडीचीच आज्ञा होती ती. त्या आज्ञेचे पालन करणे भागच होते. परंतु इतक्या मोठ्या देवलयासाठी व गोपुरासाठी लागणारे सोने व चांदी कशी संपादन करावयाची!

(क्रमशः)

व्यवहारकौशल्य

विक्रमादित्याने आपला हट्ट सोडला नाही.

तो झाडाजवळ गेला, प्रेत खांद्यावर काढून घेतले आणि नेहमीप्रमाणे मौन होऊन स्मशानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हां प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला—"राजा, तुला इतकी मेहनत करीत असलेला पाहून तुला व्यवहारज्ञान नसल्याचे मला स्पष्ट दिसत आहे. भिकूशेट व्यवहारकुशल असल्याकारणाने मागे कसा सोनूशेट झाला होता, तुला मी त्याची गोष्ट सांगतो." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

धर्मपुरी नांवाच्या एका गावी भिकूशेट नावाचा एक वाणी रहात असे. त्याने व्यापार करायचे ठरविले. परंतु त्याच्या व्यापाराला लागणारं भांडवल नव्हतं. म्हणून त्याने आपल्या गावातल्या सावकाराकडून थोडं कर्ज काढलं. परंतु त्याला

व्यापारात तेवढं यश मिळालं नाही, म्हणून कर्ज फेडतां आलं नाही.

सावकार कर्जाची रक्कम वसूल करायला तगादा करू लागला. तेव्हां भिकूशेट त्याला म्हणाला–"सावकार, मामलेदाराच्या ऑफिसातून लवकरच आमचे वासुदेवराव येतील. ते आल्यावर मी कर्जाची रक्कम फेडीन."

"म्हणजे तू वासुदेवरावांना ओळखतोस वाटतं?" सावकाराने चकित होऊन विचारलं.

"अहो, ओळखतों काय? तो तर माझा नातेवाईक आहे!" भिकूशेट म्हणाला.

"अरे मग, तू हे मला आजपर्यंत कधीच सांगितले नाहीस की? तू सावकाश कर्जाची रक्कम दे. बरं तर येतो!" असे सांगून सावकार निघून गेला.

सावकाराचे त्या वेळचे वागणे भिकूशेटला विचित्र वाटलं. परंतु त्याचं कारण दुसऱ्या दिवशी त्याला कळलं.

दुसऱ्या दिवशी सावकार एका तरुणाला बरोबर घेऊन आला आणि म्हणाला–"भिकूशेट, हा बघ माझा मेहुणा, बायकोचा भाऊ! तू वासुदेवरावांना सांगून याला कचेरीत दे चिकटवून. तू हे काम केलेस तर तुझं सर्व कर्ज माफ!"

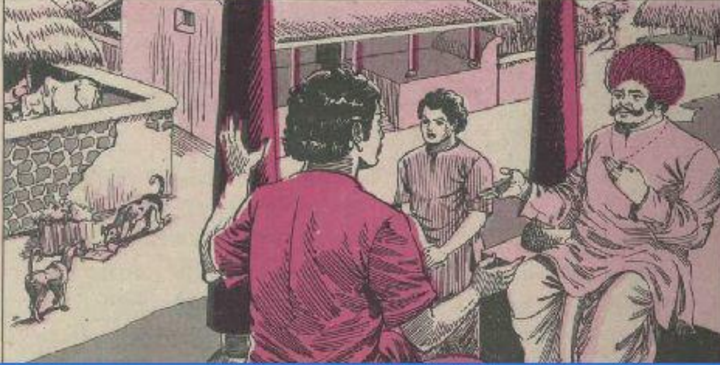
वस्तुस्थिती अशी होती की 'वासुदेव' नाव ऐकून सावकाराचा गैरसमज झाला होता. भिकूशेटचा वासुदेव कारकुनाचे काम करीत असे, त्याच कचेरीत एका मोठ्या हुद्यावर वासुदेव नावाचा दुसरा एक माणूस अधिकारी होता. सावकाराला वाटलं की तोच भिकूशेटचा नातेवाईक असावा.

भिकूशेटला सावकाराचा गैरसमज झाल्याचं समजलं तेव्हां एकदम विजेच्या झटक्यासारखा त्याच्या डोक्यात एक विचार आला. सावकाराच्या मेहुण्याला कचेरीत नोकरी मिळवून दिली तर कर्ज सहजी फिटेल व गावात आपलं वजन वाढेल.

म्हणून भिकूशेट म्हणाला–"बरं, पाहतो प्रयत्न करून. तुम्ही उद्यां भेटा!" असे सांगून भिकूशेटने सावकाराला निरोप दिला. तो त्याच दिवशी कचेरीत जाऊन आपल्या नातेवाईक वासुदेवला भेटला आणि त्या कचेरीतल्या मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांची नावे, त्यांचे हुद्दे व इतर माहिती एका वहीत टिपून घेतली.

त्यानंतर भिकूशेट कचेरीतल्या मोठ्या हुद्यावर काम करणाऱ्या वासुदेवच्या ऑफिसात गेला. तेथल्या लोकांना भेटून म्हणाला–"मला कलेक्टरच्या कचेरीतल्या रघुनाथराव साहेबांनी पाठविले आहे, मला आत्तां वासुदेवराव साहेबांना भेटावयाचे आहे.

म्हणून भिकूशेटला लगेच वासुदेवरावांना भेटण्याची परवानगी मिळाली. रघुनाथरावांचे नाव सांगतांच वासुदेवराव साहेब म्हणाले–"त्यांना जाऊन सांगा की मी त्यांच्या नातेवाईकाला नोकरी देत आहे, त्या तरुणाला माझ्याकडे पाठवा!"

त्यानंतर दुसऱ्याच दिवशी सावकाराच्या नातेवाईकाला कचेरीत नोकरी लागली.

गावभर ती बातमी पसरली. भिकूशेटच्या शिफारसीने सावकाराच्या मेहुण्याला कचेरीत नोकरी मिळाली ही बातमी पसरताच भिकूशेटचा गावात मान वाढला. लोक म्हणू लागले–"अहो, त्याची ओळख मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांशी आहे!" सर्व गावकरी त्याची मदत मिळविण्यासाठी त्याच्या घरी खेपा घालू लागले. ज्या लोकांना कचेरीत आपली कामे करवून घ्यायची होती ते भिकूशेटकडे भेटवस्तू आणून देऊ लागले.

भिकूशेटचे व्यवहारकौशल्य फळास आले. सेनापती, खजीनदार, जिल्हा अधिकारी, न्यायाधीश, किल्लेदारासारख्या मोठमोठ्या हुद्यावर काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांशी भिकूशेटची नुसती ओळखच नव्हे, तर मैत्री झाली. त्याने कित्येक लोकांचे खटले जिकवून दिले, कित्येकांना नोकऱ्या मिळवून दिल्या. तो काही दिवसांत लक्षाधीश झाला, भिकूशेट सोनूशेट झाला. आता भिकूशेटने राजधानीच्या गावीच मोठे दुकान काढले व प्रतिष्ठित व्यापारी म्हणून त्याचा नावलौकिक वाढला. राजा व प्रधान सुद्धा एक प्रतिष्ठित नागरिक म्हणून त्याला राज्याच्या सर्व उत्सव प्रसंगी खास बोलावणे पाठवू लागले. एखाद्या मोठ्या हुद्यावर काम करणाऱ्या व्यक्तीचा वाढदिवस असला की भिकूशेट त्यांना उपहार नेऊन देऊ लागला. राजघराण्यातल्या लोकांचे वाढदिवस, लग्न कार्ये वगैरे निमित्ताने राजवाड्यात भिकूशेट जाऊ लागला व 'फूल नाही फुलाची पाकळी' सांगून मोठमोठे नजराणे देऊ लागला. पुढेपुढे तर त्याचा इतका मान वाढला की तो नोकराच्या हाती एखादी चिट्ठी पाठवून लोकांची कामे करून देऊ लागला.

एकदा महाराजांचा वाढदिवस होता. मोठी मेजवानी होती. त्यात फक्त उच्च अधिकाऱ्यांनाच आमंत्रणे गेली होती. त्या वेळी पर्व कसे मोठमोठ्या पदांवर पोचले परस्परांशी बोलू लागले. त्यात भिकूशेटही एक होता. प्रत्येकाने खरी गोष्ट न सांगता तिखटमीठ लावून बऱ्याच बढाया मारल्या. परंतु भिकूशेटने खरेखरे ते सांगितले. ते ऐकून सर्वांनी त्याच्या व्यवहारकौशल्याचे कौतुक केले. राजाने भिकूशेटच्या खरेपणाची वाखाणणी करून म्हटले–"भिकूशेटच्या व्यवहारकौशल्याचे इतरांच्या मानाने जेवढे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे."

येथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला– "राजा, भिकूशेट व्यवहारकुशल असेल. परंतु त्याने फसवेगिरीच केली होती की नाही? आजपर्यंत तो लबाडीचेच पीक काढीत आहे. असे असूनही राजा व इतर लोक त्याची वाखाणणी करतात, हे कसं काय? या प्रश्नाचं उत्तर माहीत असूनही तू दिलं नाहीस तर परिणाम तुला माहीतच आहे, तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होऊन तुझ्याच पायावर लोळू लागतील."

विक्रमादित्य म्हणाला–"या जगात काही लोक सुखवस्तू स्थितीतच जन्माला येतात तर काही लोक हळूहळू उच्च स्थितीपर्यंत पोचतात. दुसऱ्या तऱ्हेच्या लोकांना व्यवहारकौशल्याची गरज असते. राजा किंवा मंत्री यांच्या मुलांना उच्च वर्गीयात राहायला व्यवहारकौशल्याची गरज नसते. तशीच भिकूशेटसारख्यांना उच्च समाजात स्थान मिळाल्यानंतर व्यवहारकौशल्याची गरज भासत नाही. परंतु एक सामान्य किराण्यामालाचं दुकान काढायलाही भांडवल नसलेल्या भिकूशेटला राजधानीतला एक प्रतिष्ठित व्यापारी व्हावयाचं असेल तर व्यवहारिककौशल्य आवश्यक आहे व ते भिकूशेट मध्ये होतं. एकदा उच्च पद प्राप्त झालं की ते त्याला कसं साध्य झालं याची चवकशी कोणी करीत नाही. तशी चवकशी कोणी करू लागला तर त्यालाच कधीकधी त्याबद्दल आपली मान खाली करून घ्यावी लागते."

अशा तऱ्हेने राजाचे मौन भंग होताच वेताळ प्रेतासह अदृश्य झाला आणि पुन्हा झाडाला जाऊन लोंबकळू लागला.

(कल्पित)

डोळे उघडले

सासरी पाऊल टाकतांच रमाला वाटलं की तिची सासू तिच्याकडून घरातली सर्व कामे कंबर मोडेपर्यंत करवून घेणार. परंतु रमाची सासू स्वभावाने गरीब होती. ती रमाला तिच्या आईपेक्षा जास्त प्रेमाने वागवी. सासूच्या या मऊपणाचा गैर फायदा रमाने घेतला. तिने कामाला हात न लावण्याचं ठरविले, सर्व कामे तिची सासूच करी.

एके दिवशी तिचा थोरला भाऊ तिला भेटायला आला. त्याची बायको नुकतीच सासरी आली होती. रमाने आपल्या दादाला विचारले–"दादा! मालतीवहिनी घरातली सर्व कामे करीत असतील नाही! आईला म्हातारपणी थोडी विश्रांती मिळत असेल नाही?"

"नाही ग रमा! मालती एकही काम करीत नाही. आईवरच कामाचं सर्व ओझे आहे!" तिचा दादा म्हणाला. त्याने त्यापूर्वी रमा सासरी कसे वागते हे पाहून घेतले होते. रमा रागाने भावाला म्हणाली–"तरमग दादा, वहिनीला माहेरी दे पाठवून! म्हणजे तिचे डोळे उघडतील."

"मी तोच विचार करीत होतो. परंतु येथे येऊन तुझा संसार पाहिला व विचार बदलला. कारण मी ज्या दिवशी मालतीला माहेरी पाठवीन त्याच दिवशी आमचे मेहुणे तुला आमच्या घरी पाठवितील. मी पाहतो आहे, तुझ्यामुळे तुझ्या सासूचे काम कमी होण्याऐवजी वाढलं आहे." रमाचा भाऊ म्हणाला. रमाचे डोळे उघडले व ती घरातली सर्व कामे करू लागली.

खरे शिक्षण

फार प्राचीन काळची गोष्ट आहे. ज्ञानप्रिय नावाचा एक तरुण बालपणीच काशीला गेला व गुरूची सेवा करून व सर्व विद्या शिकून पारंगत झाला. म्हणून सर्व त्याच्या विद्वत्तेची आणि शास्त्रज्ञानाची स्तुती करू लागले.

परंतु ज्ञानप्रियला मात्र काहीतरी उणीव असल्यासारखें भासे. तो विचार करू लागला–"मी सर्व विद्या शिकून त्यांत प्राविण्य संपादन केले. परंतु यांपैकी एकही विद्या उदरनिर्वाहाला उपयोगी पडणे शक्य नाही. माझ्या शिक्षणात कोणतीतरी उणीव नक्कीच आहे. ती उणीव कोणती हे कळल्याशिवाय लग्न करून काय उपयोग?"

तो अनेक विद्वान लोकांना भेटला व त्याने संपादन केलेल्या सर्व विद्यांचे वर्णन करून त्याने त्यांना विचारले–"आतां मला हे सांगा की शिक्षण पुरे व्हायला मी आणखी काय शिकले पाहिजे?" सर्वांनी एकच उत्तर दिले–"अरे वेड्या, तुझं सर्व शिक्षण संपले आहे!"

परंतु एक वृद्ध गृहस्थ म्हणाले–"मुला, तुझ्या शिक्षणात एका गोष्टीची उणीव राहली आहे. ते शिक्षण तुला देऊ शकणारी एकच एक व्यक्ती आहे, गांवचा लोहार, तो गावाच्या टोकाला राहातो. तू त्याच्या हाताखाली काही दिवस राहालास तर तुझे शिक्षण पुरे होईल."

ज्ञानप्रियला तो वृद्ध म्हणाला त्यात तथ्य असल्यासारखे वाटले. आतां आपले शिक्षण पूर्ण होणार याचाही त्याला परमानंद झाला. तो त्या लोहाराच्या शोधार्थं निघाला. त्याला लोहाराचे घर सांपडले. त्याने नमस्कार करून लोहाराला विनंती केली–"काका! मी सर्व विद्या शिकून आलो आहे, तरी काहीतरी शिकायचे

राहून गेल्यासारखं वाटतं आहे. म्हणून मला जगात सुखी व्हायला उपयोगी पडेल असे काहीतरी शिकवा!"

लोहाराने ज्ञानप्रियला भात्याजवळ बसून भाता चालविण्याचं काम सांगितले. ज्ञानप्रिय त्या काळचाकुट्ट जागी विस्तवाशेजारी बसून भाता चालवू लागला.

एक दिवस गेला, एक आठवडा लोटला, एक महिना लोटला व एक वर्षही लोटले. ज्ञानप्रिय भाता चालवीत राहिला. परंतु लोहाराने त्याला दुसरं काही काम सांगितलं नाही. तरी ज्ञानप्रिय काहीच बोलला नाही. त्याने विचार केला की मी ज्या कामासाठी आलो आहे त्याची लोहार काकांना चांगली कल्पना आहे. तेव्हां पुन्हां पुन्हां त्या गोष्टीची आठवण करून देणे शहाणपणाचे नाही.

परंतु एक वर्ष लोटले तरी लोहाराने दुसरे कोणतेही काम शिकविण्याची गोष्ट काढली नाही. म्हणून खिन्न मनाने त्याने विचारले–"गुरुवर्य! माझ्या शिक्षणाची..."

"तू भाता चालवीत रहा!" लोहाराने एवढेच उत्तर दिले. त्यानंतर ज्ञानप्रियने लोहाराला पुन्हां त्या गोष्टीची आठवण कधी करून दिली नाही.

अशा तऱ्हेने पांच वर्षे लोटली.

एके दिवशी ज्ञानप्रिय भट्टीजवळ बसून भाता चालवू लागणार, तितक्यात लोहाराने येऊन प्रेमाने त्याच्या पाठीवर हात फिरविला. ज्ञानप्रियने नम्रपणे नमस्कार करून विचारले–"गुरुवर्य! काय आज्ञा आहे?"

"बेटा, तुझं शिक्षण आतां पुरे झालं आहे! आता तू घरी जा, लग्न करून घे आणि गृहस्थाश्रमात पाऊल टाक. तू सर्व विद्यांत श्रेष्ठ विद्या सहनशीलता शिकून घेतली आहेस." लोहार म्हणाला.

ज्ञानप्रियने आनंदाने गुरूचे पाय धरले व त्याचा निरोप घेऊन घरी गेला. लग्न करून त्याने संसार थाटला. त्याचा संसार सुखाचा झाला व एक थोर ज्ञानी म्हणून गावकरी त्याचा आदर करू लागले.

जावयाचा प्रताप

फार पूर्वी रामशास्त्री नावाच्या एका गरीब ब्राह्मणाला चार मुली होत्या. रामशास्त्र्याने चारही मुलींची लग्ने करून दिली आणि मुली सासरी नांदू लागल्या. परंतु मुलींच्या लग्नासाठी जे कर्ज काढले होते त्याच्या ओझ्याखाली वांकून गेला होता तो गरीब ब्राह्मण. सावकाराला तोंड दाखविणे अशक्य झाल्यामुळे तो एके दिवशी रात्री घर सोडून निघून गेला.

तो जिल्ह्याच्या मुख्य गावी निघाला होता. वाटेवर एका गावी पोचला तेथे एक मोठे वडाचे झाड होते. त्या झाडावर दोनतीनशे वर्षांपासून एक मुंजा रहात असे. ती गोष्ट जवळपासच्या पंचक्रोशीत सर्वांना माहीत होती. म्हणून कोणी त्या बाजूला वेळी अवेळी फिरकत नसे. काळोख्या रात्री रामशास्त्रीला आलेला पाहून झाडावरच्या मुंजाने दरडावून विचारले–"कोण तो? थांब पाहू!"

रामशास्त्र्याच्या सर्वांगाला घामच सुटला, परंतु रामशास्त्री स्वभावाने थोडा धीटच होता. चारचार मुलींची लग्ने करून देणे म्हणजे काही सामान्य पराक्रम नव्हे. म्हणून प्रसंगावधान राखून रामशास्त्र्याने स्वतःला सावरून तितक्याच करड्या स्वरात विचारले–"कोण तू?"

आपला आवाज ऐकून हा माणूस बेशुद्ध होण्याऐवजी आपल्यालाच दटावून विचारतो आहे, हे पाहून मुंजाला अपमान झाल्यासारखेही वाटले. झाडावरून उडी मारून रामशास्त्रीसमोर उभा राहून त्याने विचारले–"मी कोण आहे कळलं नाही वाटतं?"

रामशास्त्र्याने त्याला न ओळखल्याचे सोंग करून विचारले–"कोण रे बाबा, तू? या काळोख्या रात्री एकटा इकडे कसा काय आलास? एखादं जिवाणू निघालं तर? तू दिसायला नाजूक दिसतो आहेस!"

त्या मुंजाच्या मनात शंका उत्पन्न झाली की सर्वलोक आपल्याला जसा भयंकर आकृतीचा मानतात, तसे आपण खरोखरच नाही वाटतं. म्हणून तो रामशास्त्र्याकडे साशंक दृष्टीने पहात म्हणाला–"तू माझ्या-समोर हे नाटक काय चालविलं आहेस रे? मी या झाडावरचा मुंजा आहे आणि गेली तीनशे वर्षे या झाडावरच आहे!"

रामशास्त्र्याने त्या गोष्टीवर त्याचा विश्वास बसत नसल्याचे दर्शवून म्हटले–"अशक्य, तुला काय वाटलं की मी मुंजाला ओळखत नाही? तू खरोखरच मुंजा असतास तर मला पाहून जागच्या जागी बेशुद्ध होऊन पडला नसतास का? तुला पाहून मला माझ्या जावयांना पाहून जे भय वाटते त्याच्या पावपटही वाटले नाही."

ते सर्व ऐकून मुंजा चकितच झाला. म्हणून रामशास्त्री पुढे म्हणाला–"तुझे डोळे किती शांत व सुंदर आहेत. तू किती रागावून माझ्यावर डोळे वटारून पाहिलेस तरी माझ्या जावयाच्या रागाच्या एक टक्कासुद्धा तो वाटणार नाही. तुझा आवाज सुद्धा कसा किरटा आहे! तू गरजलास तर मला माझ्या जांवयांच्या हसण्याची आठवण होईल."

मुंजा विचार करू लागला–"तरमग मानवजातीत माझ्याहून जास्त भयंकर लोक आहेत वाटतं? गेल्या तीनशे वर्षांत मानवजातीची शक्ती इतकी वाढली म्हणावयाची की काय?" ती शंका दूर करून घेण्यासाठी तो रामशास्त्र्याला म्हणाला–"माझ्यात जी शक्ती नाही ती तुझ्या जांवयांत कोठून येईल रे?"

रामशास्त्र्याने मुंजाकडे सहानुभूतीच्या दृष्टीने पहात विचारले–"काय रे, तुझे लग्न झालं आहे का?"

"नाही, परंतु लग्न झाल्याने काय होणार आहे रे?" मुंजाने विचारले.

रामशास्त्री म्हणाला–"अरे भोळ्या मित्रा! तुला माहीत नाही वाटतं की लग्नाच्या वेळी जे वेदमंत्र म्हणतात त्यात

किती शक्ती असते ती! त्या मंत्रांच्या बळाने अगदी सामान्य माणूस जांवई होतो व त्याला अपार शक्ती प्राप्त होते. हेच पहा, माझे जांवई डोळे वटारून माझ्या मुलीकडे, माझ्या बायकोकडे किंवा माझ्या-कडे पाहू लागले की आम्ही जागच्या जागी थिजून जातो. ते ओरडतात तेव्हां आम्ही त्यांच्या पायां पडतो व क्षमा मागतो. म्हणून तुझ्या रागाचा किंवा ओरडण्याचा परिणाम माझ्यावर मुळीच पडत नाही." रामशास्त्री म्हणाला.

ते ऐकून मुंजा विचार करू लागला की जर हा ब्राह्मण म्हणतो ते खरे असेल तर लग्न झाल्याबरोबर माणसांना नवी शक्ती मिळत असणार, म्हणजे मला भिणारा कोणी राहणारच नाही. म्हणून आपणसुद्धा लग्न करून आपली शक्ती वाढविली पाहिजे.

रामशास्त्र्याने मुंजाच्या चेहऱ्यावरून ओळखले की त्याच्या मनात काहीतरी खळबळ उडाली आहे. म्हणाला–"अरे मुंजा, तू तरी किती दिवस असा मुंजाच राहणार? तूसुद्धा लग्न करून आपला प्रताप वाढव." असे सांगून रामशास्त्री तेथून पाय काढण्याचा विचार करू लागला.

मुंजाला रामशास्त्र्याचा सल्ला पसंत पडला. त्याने रामशास्त्र्याला थांबवून विचारले–"काय हो, तरमग माझे लग्न कोण करून देणार? तुम्हीच माझ्यासाठी एखादी मुलगी पहा न!"

"आतां हे पहा. आमच्या मानवजातीत तुला चित्त पडणारे कित्येक लोक आहेत. कोणी झाला तरी तो आपल्या मुलीला चांगल्या घराण्यात देणार. तुझ्यासारख्या भोळ्या भाबड्या व गरीबाला कोण मुलगी देईल?" रामशास्त्री म्हणाला.

मुंजाच्या मनात लग्न करून आपली शक्ती वाढविण्याची इच्छा जास्तच वाढली. आतां तो थोडा नमला व रामशास्त्र्याच्याच पायधरण्या करू लागला. रामशास्त्री बराच वेळ आपल्याच ऐटीत राहल्यावर

म्हणाला–"हे पहा, हे काम तेवढे सोपे नाही. यासाठी पुष्कळ पैसे खर्च करावे लागतात. तू जर हे सांगू लागलास की तू याच वडावर राहतोस तर तुला कोण आपली मुलगी देईल?"

"तुम्ही पैशाची फिकर करण्याचे कारण नाही. मुलगी शोधायला जो खर्च होईल तो मी देईन. शिवाय तुम्हांला चांगले बक्षिससुद्धा देईन. लग्न झाल्यावर मी एक मोठा वाडा बांधून त्यात रहायला जाईन." असे सांगून त्या मुंजाने सोन्याच्या मोहरा भरलेला एक हंडा रामशास्त्र्याला आणून दिला.

रामशास्त्र्याने होकारार्थी मान हलवून म्हटले–"परंतु माझी एक अट आहे. जोपर्यंत मी तुझ्यासाठी मुलगी शोधून आणीत नाही, तोपर्यंत तू कोणत्याही मानवाच्या दृष्टीस पडतां कामा नये. कारण हे कळलं की नवऱ्यामुलाचं घर वडाच्या झाडावर आहे, तर मुलगी ठरवून आलो तरी ते लग्न मोडेल. नंतर तुला पाहतील ते लोक सांगत सुटतील की तू अशक्त आहेस आणि तुला आपली मुलगी देणारच नाहीत. ते म्हणतील–"जर माणसातच मोठमोठे श्रीमंत आणि बलदंड लोक आहेत तर आपल्या मुलीला अशक्त मुंजाच्या गळ्यात बांधून आपली नाचक्की कशासाठी करून घ्यावयाची?"

म्हणून मुंजाला रामशास्त्री म्हणाला ते खरे वाटले. त्याने रामशास्त्र्याला वचन दिले की लग्न होण्यापूर्वी तो कोणाच्याही दृष्टीस पडणार नाही. त्यानंतर त्या मुंजाला कोणी त्या वडावर पाहिले नाही. पुढे काही वर्षांनी म्हातारी माणसं गावातल्या तरुणांना सांगू लागली की या वडावर एक मुंजा होता तर तरुण मंडळी त्याच्या बोलण्यावर विश्वासच करीतनाशी झाली. तरुण मंडळी म्हणत, "हा तुमचा अंधविश्वास आहे हो!"

रामशास्त्री मोहरांचा हंडा घेऊन घरी आला. त्याने आपलं सर्व कर्ज फेडलं. जांवयांनी जं जे मागितलं ते त्यांना दिलं आणि पुढील आयुष्य आनंदाने घालविले.

किल्ल्यातली कुत्री

ब्रह्मदत्त काशी येथे राज्य करीत असतां बोधिसत्व काशीजवळच्या स्मशानात एका कुत्र्याच्या जातीत जन्म घेऊन व कुत्र्यांचा सरदार म्हणून रहात होते.

एके दिवशी राजा आपल्या रथात बसून वनविहार करून सूर्यास्त समयी किल्ल्यात परतला. सारथी घोड्यांना तबेल्यात घेऊन गेला आणि रथ राजवाड्याच्या आवारात उघड्यावर सोडून गेला. त्या दिवशी रात्री मुसळाधार पाऊस झाला. रथ पाण्याने भिजून गेला. राजवाड्यातली कुत्री उतरून खाली आली व रथाला बांधलेल्या वाद्या, घोड्यांचे लगाम वगैरे कातडी सामान त्यांनी कुरतडून खाल्लें.

दुसऱ्या दिवशी उजाडल्यावर राजाच्या नोकरांनी घडलेले वृत्त राजाला जाऊन कळविले. राजाने संतापून हुकूम सोडला की दिसेल त्या कुत्र्याला धरून ठार करा.

राजाज्ञेप्रमाणे राज्यातल्या सर्व कुत्र्यांचा संहार सुरू झाला. काही कुत्री राजाच्या शिपायांच्या हातून निसटून स्मशानात बोधिसत्व रहात तेथे गेली व म्हणाली–"प्रभो, महाराजांच्या रथाचे कातडी सामान काही कुत्र्यांनी कुरतडून खाऊन टाकले म्हणे. म्हणून महाराजांनी आज्ञा काढली आहे की दिसेल त्या कुत्र्याला धरून ठार करा."

बोधिसत्व विचारात पडले. किल्ल्यातल्या रथाजवळ बाहेरची कुत्री पोचणें सुद्धा शक्य नाहीं. कारण किल्ल्यात रात्रंदिवस पाहारा असतो. याचा अर्थ असा की रथाचे कातडी सामान किल्ल्यातल्या कुत्र्यांनीच खाल्लेले असणार! तर मग खऱ्या अपराधी कुत्र्यांना पकडून आपल्या अनुयायांचं रक्षण करणे आपले कर्त्तव्य आहे.

ते कुत्र्यांना म्हणाले–"तुम्ही भिण्याचे मुळीच कारण नाही. मी महाराजांना भेटून परत येईपर्यंत तुम्ही इकडेच रहा." असे कुत्र्यांना सांगून बोधिसत्व "धर्माचा जय असो!" "राजाने न्याय द्यावा!" असे मनात म्हणत राजवाड्यात गेले.

त्या वेळी महाराज राजसभेत सिंहासनावर बसून न्यायविचार करीत होते. बोधिसत्वांनी सिंहासनाखालून लपून राजसभेत प्रवेश केला व राजासमोर जाऊन उभे राहिले. राजाचे शिपाई बोधिसत्वांना धरायला धावले. परंतु राजाने त्यांना बाजूला रहायला सांगितले.

बोधिसत्वांनी राजाला नमस्कार केला व म्हणाले–"महाराज, आपण राज्यातल्या सर्व कुत्र्यांचा वध करण्याची आज्ञा केली आहे म्हणे! त्याचे कारण कळू शकेल का?"

"त्यांनी माझ्या रथाचे सर्व कातडी सामान फस्त करून टाकलं आहे. म्हणून तशी आज्ञा काढावी लागली." राजा म्हणाला.

"तो गुन्हा कोणत्या कुत्र्यांनी केला, आपल्याला माहीत आहे का?" बोधिसत्वांनी विचारले.

राजाने माहीत नसल्याचे सांगण्यासाठी नकारार्थी मान हलविली. तेव्हां बोधिसत्व म्हणाले–"महाराज, गुन्हेगार कुत्री कोण ह्या गोष्टीची चवकशी केल्याशिवाय सर्व राज्यातल्या कुत्र्यांना ठार करणे हे न्याय्य होईल का? तुमचे शिपाई राज्यातल्या सर्वच कुत्र्यांना ठार करणार आहेत की काहींना जिवंत सोडणार आहेत!" बोधिसत्वांनी विचारले.

"राज्यातल्या सर्व कुत्र्यांना ठार करण्याची आज्ञा मी काढली आहे. परंतु किल्ल्यात आम्ही पाळलेल्या कुत्र्यांच्या जिवाला कोणत्याही प्रकारचा धोका नाही." राजा म्हणाला.

"आपल्याला गुन्हा करणारे कुत्रे कोण हे माहीत नाही. तरी किल्ल्यातल्या कुत्र्यांना वगळून इतर कुत्र्यांना ठार करण्याची आज्ञा आपण काढलीत. यामुळे आपला पक्षपात, द्वेष, अविवेक आणि भीति ह्याच अवगुणांचा पगडा आपल्यावर असल्याचे प्रगट होत आहे. राजपुरुषात ज्या लक्षणांची आवश्यकता असते त्यात यांपैकी एकही नाही." बोधिसत्वांनी धीटपणे आपली बाजू मांडली.

राजा विचार करून म्हणाला–"तर मग तू आपल्या चातुर्याचा उपयोग करून आमच्या रथाचे कातडी सामान कोणी खाल्ले हे सिद्ध करून दाखवं!"

"तो गुन्हा किल्ल्यात राहणाऱ्या तुमच्या कुत्र्यांचाच आहे. ते मी सिद्ध करून दाखवितो." बोधिसत्व म्हणाले.

"तू सिद्ध करून दाखव, मी आपली आज्ञा मागे घेईन." राजाने हमी दिली.

बोधिसत्वांनी राजाला थोडे ताक व थोड्या दुर्वा आणवायला विनंती केली. राजाच्या नोकरांनी ताक व दुर्वा आणून

दिल्यावर बोधिसत्वांनी दुर्वा चटणीसारख्या चांगल्या वाटून घेतल्या व त्यात ताक कालविले आणि ते किल्लयातल्या कुत्र्यांना प्यायला लावले.

जेमतम दोनतीन मिनिटेच गेली असतील किल्लयातली कुत्री ओकू लागली व त्यांच्या पोटातून जीर्ण न झालेले कातडयाचे तुकडे बाहेर पडू लागले.

ते पाहतांच राजाला आश्चर्यचकित होताना पाहून बोधिसत्व म्हणाले–"महाराज, आपले नोकर कुत्र्यांना पोटभर खायला घालीत नाहीत, म्हणून उपाशी कुत्र्यांनी भुकेने जीव कासावीस झाल्यामुळे रथाचे कातडी सामान खाल्लयाचे आपण पाहतांच आहां!"

राजाला फार आनंद झाला व म्हणाला–"हे कुत्र्याच्या रूपात असलेले बोधिसत्वच असणार. आणखी दुसरे कोण असणार?" सर्व दरबाऱ्यांना सांगून राजाने आपले श्वेत छत्र बोधिसत्वांच्या डोक्यावर धरायला सांगितले व त्यांचा सत्कार केला.

बोधिसत्वांनी राजाला धर्मबोध केला आणि स्मशानात त्यांचे अनुयायी रहात होते त्यांच्याकडे निघून गेले.

राजाने कुत्र्यांची राखण करणाऱ्या नोकरांना बोलाविले व चवकशी केली तेव्हां कळले की ते कुत्र्यांसाठी राज्याकडून मंजूर केलेल्या रकमेतून स्वतः बरीच रक्कम उचलीत होते व त्यामुळे कुत्र्यांना पोटभर खायला मिळत नव्हते. राजाने त्या नोकरांना कामावरून कमी केले व त्यांच्या जागी कुत्र्यांची राखण करायला नवे नोकर नेमले. त्या दिवसापासून राजाने किल्लयातील कुत्र्यांनाच नव्हे तर राजधानीतील सर्व कुत्र्यांना पोटभर खायला घालण्याची व्यवस्था करून दिली.

त्यानंतर राजा बोधिसत्वांच्या धर्मबोधाप्रमाणे वागू लागला व प्रजेच्या सुखासाठी त्याने अनेक कामे केली.

बोधिसत्वांनी याप्रमाणे इहलोकांत अनेक वर्षे धर्मोपदेश केला आणि अनेकांचा उद्धार केला.

खरा जय

भारताच्या इतिहासात अशोक (अशोक-वर्धन) हा एक अत्यंत थोर राजा होऊन गेला. तो चंद्रगुप्त मौर्याचा नातू व बिन्दुसाराचा मुलगा होता त्यानेच बौद्ध धर्माचा प्रचार केला.

बिन्दुसाराला अनेक राण्या होत्या व अनेक पुत्रही होते. एकदां एका मुनिवर्यांच्या दर्शनासाठी सर्व राजकुमार राजवाडयासमोरील पटांगणात आपापल्या आसनावर येऊन बसले. अशोक लहान मुलगा होता. त्याच्यासाठी निराळे आसन नव्हते.

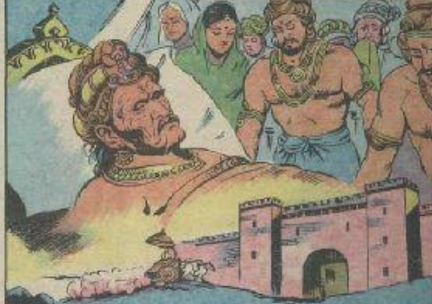

अशोक जमिनीवरच बसला. इतक्यात बिन्दुसार राजा मुनिवर्यांबरोबर तेथे आला. अशोकाला त्याने विचारले की तो जमिनीवर कां बसला आहे? अशोक म्हणाला–"भूमातेच्या मांडीशिवाय उत्तम आसन दुसरे कोणते आहे? ती कधी कोणाला फसवीत नाही.

मुनिवर्य बिन्दुसाराला म्हणाले—"अशोकात काहीतरी अद्भुत लक्षणे दिसत आहेत, म्हणून तो मोठे नाव काढील. अशोक मोठा झाल्यावर बिन्दुसारने त्याला मालव देशाचा शासक नेमून उज्जयिनीला पाठविले.

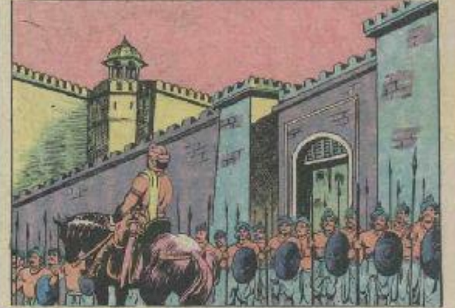
ई. स. पूर्वी २७३ या वर्षी बिन्दुसार वारला. ती बातमी कळताच अशोक पाटलीपुत्र येथे आला. राजाने मृत्युसमयी त्याच्यानंतर कोण राजा होईल हे जाहीर केले नव्हते. म्हणून सर्व अनिश्चितच होते.

परंतु अशोकाने राजधानीत प्रवेश केल्यावर ती अनिश्चित परिस्थिती बदलली. त्याने आपली दक्षता त्या पूर्वीच सिद्ध करून दाखविली होती. तो शूर व साहसी होता व क्रूरही होता. त्याच्याविरुद्ध 'ब्र' काढण्याची हिंमत कोणात नव्हती. तो गादीवर बसला.

अशोकाचे विचार फार थोर होते. काही लोकांनी त्याला 'चंड अशोक' ही पदवी दिली होती. त्याच्या मनात चक्रवर्ती होण्याची फार इच्छा होती. ती महत्वाकांक्षा पूर्ण व्हावी यासाठी त्याने एक मोठे सैन्य उभे केले व योग्य सेनापती नेमले.

प्रथम त्याने लहान लहान राज्ये जिंकली व नंतर बलाढ्य कलिंग देशावर स्वारी केली. कित्येक दिवस भयंकर युद्ध चालू होते. परंतु कलिंग देशाच्या सैन्याने माघार घेतली नाही. तेव्हा अशोकाच्या सैन्याने कलिंग देशाच्या सैन्याची अमानुषपणे कत्तल केली.

या युद्धात एक लाख सैनिक धरातीर्थी पडलेले अशोकाने एका टेकडीवरून प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिले. त्याच्या दुप्पट सैनिक जखमी झाले होते. दीड लाख सैनिकांना कैद करण्यात आले. जय मिळाल्यावर खूष होण्याऐवजी अशोक चिंतामग्न झाला.

पश्चात्तापदग्ध होऊन अशोक आपल्या राजधानीत परतला. एका बौद्ध-भिक्षूने त्याला शानबोध केला–"खरा जय तलवारीच्या धारेवर मिळत नसतो, प्रेमाने मिळतो!" तेव्हां अशोकाला मनःशांती प्राप्त झाली.

अशोकाने आपले मंत्री, सेनापती व सामंत सर्वांना बोलावून सर्वांसमक्ष, तो त्या दिवसापासून हिंसेचा त्याग करीत असल्याचे जाहीर केले. तेव्हां तो शांतिदूत झाला. त्याने सर्वांना ज्ञान व प्रेम यांचा प्रचार करण्यास सांगितले. त्यानंतर अशोक 'धर्म–अशोक' म्हणून प्रसिद्ध झाला.

अशोकाने देशाचे सामाजिक रूपच पालटून टाकलं. शिलालेखांद्वारे धर्मां सूत्रांचा प्रचार सुरू केला. त्याच-मुलगा व मुलगी बुद्धाचा संदेश श्रीलंकेला घेऊन गेले. धर्ममहा-मात्यांनी व प्रचारकांनी धर्ममार्गावर प्रजेला नेले.

भांडणे मिटली

गौरी व गणपती दोघांनी ज्या दिवशी संसार थाटला त्या दिवसापासूनच दोघांची परस्परांशी भांडणे सुरू झाली. भांडणाला कारणे तशी फार मोठी नव्हती. आज भाजी कोणती करावी, कोणत्या देवळात जावे अशाच लहानसहान गोष्टी वरून दोघांची भांडणे होत.

एकदां दोघांना आपले बिऱ्हाड बदलावे लागले. गणपतीने खूप हिंडून फिरून शेवटी एक घर गावाच्या अगदी टोकला ठरविले दोघांनी समुहूर्तावर गृहप्रवेश केला.

एकदां गणपती ऑफिसातून घरी परत येतांना भाजी विकत घेऊन आला. जेवतांना दोघांचे भांडण सुरू झाले की दुसऱ्या दिवशी सकाळी कोणती भाजी करावयाची? गौरी म्हणाली–"दोडक्याची भाजी करू या. परंतु गणपतीने हट्ट धरला की भेंडीची भाजीच तिने केली पाहिजे.

गौरी चिडून म्हणाली–"मी काही म्हटलं की त्याच्या विरुद्ध बोलण्याचं तुम्ही जणूकाही व्रतच घेतलं आहे."

"मी म्हटलेलं तू कधी ऐकलं आहेस का?" गणपतीने उलट प्रश्न विचारला.

इतक्यात कोणीतरी दाराची कडी वाजविली. गणपतीने पुढे होऊन दार उघडले. बाहेर कोणी भिकारी चांदण्यात दिसला. त्याच्या हातात चौपडी होती. तो गणपतीला म्हणाला–"मालक, तुम्हांला दोघांना मी केव्हांपासून भांडत असलेला ऐकतो आहे. भांडणाची गरजच काय? दोघांना आवडणाऱ्या दोन्ही भाज्या एकदम करा!"

"तुला कोणी रे, मध्ये तोंड खुपसायला सांगितलं? आधी चालता हो!" गणपती ओरडला. "थांब रे, बाबा, मी वाढते आहे ते घेऊन जा!" गौरी म्हणाली आणि तिने त्याच्या झोळीत भात व भाजी घातली.

भिकारी आनंदाने निघून गेला.

दुसऱ्या दिवशी गौरीने दोन भाज्या केल्या. त्या दिवशी जेवताना दोघांचं भांडण झालं नाही. परंतु त्या दिवशी दोघां नवरा बायकोचं त्यांच्या एका मित्राच्या घरी लग्नाला जाण्यासंबंधी भांडण झालं.

गणपती म्हणाला–"तू हिरव्या रंगाची साडी नेस. तो रंग मला आवडतो."

"नाही, मी लाल साडीच नेसून येणार आहे. मला तीच आवडते." गौरी म्हणाली. झालं, दोघांचं त्या गोष्टीवरून भांडण जुंपलं.

इतक्यात दाराची कडी वाजली. गौरीने पुढे होऊन दार उघडलं. अदल्या दिवसाचा भिकारीच उभा होता.

"ताई, उगाच एवढ्याशा गोष्टीवरून दोघं कां भांडतां? उद्यां तुम्ही दोघं लग्नाघरीच राहणार ना? दिवसा लाल साडी नेसा व रात्री हिरवी, भांडण हवंच कशाला?" भिकाऱ्याने सल्ला दिला.

"तू कोण रे, मध्ये तोंड खुपसायला? आम्ही आमचं पाहून घेऊ. चालू लाग!" गौरी संतापून म्हणाली.

"थांब रे, बाबा!" असं म्हणत गणपतीने खिशातून काही पैसे भिकाऱ्याच्या भांड्यात टाकले.

भिकारी निघून गेला.

दुसऱ्या दिवशी दोघे नवराबायको परतले तेव्हां तो भिकारी घराच्या ओसरीत झोपलेला होता.

दोघं जेवून खाऊन आली होती, म्हणून पाणी पिऊन झोपली.

"आपल्या पोटी मूल जन्माला आलं तर ती मुलगीच असावी, बाई! कन्यादानाचं पुण्य लाभेल! भटजी म्हणत होते की कन्यादानाचं पुण्य कोट्यावधी पुण्यांहून श्रेष्ठ असते, म्हणे!" गौरी म्हणाली.

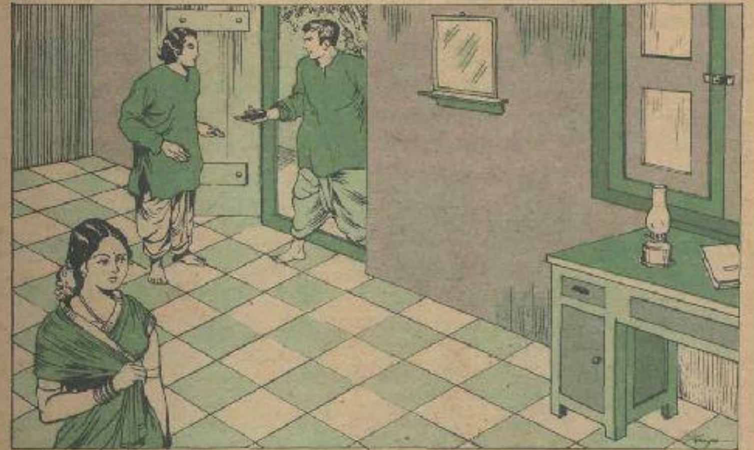
"चल ग! हे काय, तुझं डोकंबिकं फिरलं आहे की काय? कोणी मुलगी व्हावी म्हणून इच्छिल का? हल्ली 'नकोनको' म्हणाऱ्यांना मुलीच होताहेत! मुलगी झाली तर किती संकटांना तोंड द्यावे लागेल, तुला कल्पना तरी आहे का? तिच्यासाठी योग्य वर शोधावा लागेल. मोठा हुंडा देऊन तिचं लग्न करून द्यावे लागेल. इतकं सर्व करून ती परक्या घरचीच तर राहणार! या उलट मुलगा जन्मला तर तो हुंड्याचे पैसे आणील. म्हातारपणी आपलं रक्षण करील." गणपणी म्हणाला. या गोष्टीवरून दोघांचं भांडण सुरु झालं.

या खेपेसही दाराची कडी पुन्हां वाजली.

गणपतीने दार उघडून विचारलं–"काय रे, तू आम्हांला सल्ला द्यायला पुन्हां आला आहेस वाटतं?" त्यानंतर समोर उभा असलेल्या माणसाकडे पाहून गणपती दचकला. कारण तो कचेरीचा शिपाई सदाशिव होता.

"मला पाहून तुम्हांला कोणी दुसराच वाटलं होय? आज तुम्ही कचेरीत आला नाहीत, तुमचे कर्जाचे पैसे परत द्यायला आलो आहे. हे घ्या!" सदाशिव म्हणाला आणि गणपतीच्या हातात एक पाकीट देऊन निघून गेला.

सदाशिव निघून गेल्यावर गणपती दार बंद करू लागला तेव्हां भिकारी पुढे येऊन म्हणाला–"मालक, एक विनंती करावी, म्हणतो! तुम्ही दोघं मुलगा हवा की मुलगी या गोष्टीवरून भांडत होता ना? आतां पलीकडच्या गल्लीत केशवरावांची बायको आणि नथूराम कासाराची बायको पोटांत दुखत आहे म्हणून रडत आहेत. तुम्ही कोणाला मुलगा आणि

कोणाला मुलगी होईल, हे बरोबर सांगितलेत तर तुमचं भांडण कायमचे मिटेल."

ते ऐकून गौरी ओरडली–"केशवरावांना मुलगी होणार." परंतु गणपती म्हणाला–"नथूराम कासाराला मुलगा होणार."

त्या दिवशी रात्री गणपती, केशवरावांची बायको व नथूराम कासाराची बायको बाळंत होईपर्यंत जागत बसला. परंतु झालं उलटं, केशवरावाला झाला मुलगा आणि नथुराम कासाराला झाली, मुलगी.

भिकारी हंसत येऊन म्हणाला–"पाहिलंत? तुम्ही दोघं म्हणालात त्याच्या उलटच झालं. कोणाला मुलगा होणार आणि कोणाला मुलगी, ही सर्व सृष्टीची माया आहे. सृष्टीच्या नजरेत पुरुष किंवा स्त्री दोघेसारखेच असतात. म्हणून तुम्ही यापुढे उगाच भांडायचं सोडून द्या. परस्परांना समजून घेण्याचा प्रयत्न करा आणि सुखी व्हा. असं राहिलात तरच आयुष्यभर सुखी व्हाल. मी जिवंत असेपर्यंत कित्येक कुटुंबांत सुधारणा आणून दिली. आजसुद्धा तीच इच्छा माझ्या मनात आहे, म्हणून मी या रूपात फिरतो आहे."

तो म्हणाला ते ऐकून नवराबायको घाबरली. त्यांना वाटलं की घेरी येऊन खाली पडणार. परंतु जेव्हां दोघं शुद्धीवर आली तेव्हां त्यांना समोर तो भिकारी दिसला नाही.

ती गोष्ट घडली त्या घटकेपासून दोघांच्या मनात सदा भीती असे की तो भिकारी येतो की काय? त्यांचं घर गावाच्या टोकाला होते. चहूंकडे गडद झाडी होती. घर बदलण्याची इच्छा असूनही ते साध्य नव्हते. म्हणून त्या भुताच्या भीतीने त्यांनी आपसात भांडायचे सोडून दिले. त्यानंतर त्यांना मानव जीवन किती सुख देणारे आहे, याचा अनुभव आला. त्या आनंदात काही दिवस लोटले व हळूहळू भुताची गोष्टच ते विसरले. नंतर त्यांना ते भूत कधी दिसलेच नाही.

माणूस व कर्त्तव्य

रविवर्मा नावाचा एक तरुण राजाच्या दर्शनास गेला व काहीतरी काम द्यायला त्याने विनंती केली. राजाला तो तरुण सज्जन असावासा वाटले. म्हणून राजाने प्रधानाला बोलावून त्या तरुणाला त्याच्या योग्यतेप्रमाणे नोकरी द्यायला सांगितले. प्रधानाने आपल्याच कचेरीत त्याला नेमले.

रविवर्म्याला जे काम दिले होते ते कित्येक दिवस झाले तरी पुरे झाले नाही. ते कळल्यावर प्रधानाने चवकशी केली. तेव्हां प्रधानाला तो तरुण एक मोठा भक्त असल्याचे व तो रात्रंदिवस देवळात रहात असल्याचे कळले. प्रधानाने त्याला रागावून जाब विचारला.

रविवर्मा म्हणाला–"प्रधान मला देवाने जन्म दिला. त्याबद्दल कृतज्ञता प्रगट करायला दिवसाचे चोवीस तासही पुरणार नाहीत."

"अस्सं! तरमग तुला नोकरी देणाऱ्या राजाचे आभार मानायला सुद्धा वेळ काढायला पाहिजे!" प्रधान म्हणाला.

रविवर्म्याला ती गोष्ट पटली. तो दररोज राजाच्या दर्शनास जाऊन त्याचे आभार मानू लागला. लागोपाठ चारपांच दिवस त्याला येत असलेला पाहून राजाने संतापून त्याला नोकरीवरून कमी केले.

त्यानंतर रविवर्मा प्रधानाला जाऊन भेटला व म्हणाला–"प्रधान आपल्या सल्ल्याप्रमाणे मी दररोज महाराजाचे आभार मानू लागलो तर माझी नोकरीच गेली की!"

"कां जाणार नाही? राजाने तुला नोकरी दिली ती तू मन लावून काम करशील असे समजून. देवाने तुला जन्म दिला तो यासाठी की तू आपल्या कर्त्तव्याचं पालन करशील असे मानून; देवाचे व राजाचे फक्त आभार मानशील यासाठी नाही." प्रधानाने त्याची खूप हजेरी घेतली आणि त्याला पुन्हां नोकरी देऊन बजावले की जो स्वतःची मदत करतो त्यालाच देव मदत करतो!

समोरच्या रखमाबाई

चंपक देशाच्या हद्दीला लागून शिवपुर नावाच्या गावी रामजी नावाचा एक शेतकरी रहात असे. त्याला लखुजी नावाचा धाकटा भाऊ व शांता नावाची एक बहीण होती. रामजीच्या बायकोचे नाव होते लक्ष्मी. ती दिराला व नणदेला अत्यंत प्रेमाने वागवी.

चंपक देशाचे शेजारच्या देशाशी युद्ध झाले. शत्रुसैन्य चंपकदेशावर चालून जात असतां शिवपूरच्या गावावर मोठे संकट आले. सैन्याचा धुमाकूळ चालू झाल्याने गावात राहणे अशक्य झाले. लोक गाव सोडून पळून गेले. इतर गांवकऱ्यांप्रमाणे रामजीचे कुटुंबसुद्धा गाव सोडून पळून गेले व दुसऱ्या गावात जाऊन राहू लागले. शिवपूर गावावर शत्रूचा अधिकार झाला.

रामजीने परत जाण्याचा विचार सोडला व नवीन गावीच कायम राहण्याचे ठरविले. लखुजीचे विद्याभ्यासाकडे मुळीच लक्ष नव्हते. परंतु रामजी चांगला शिकला सवरलेला होता. लक्ष्मीने संगीताचा चांगला अभ्यास केला होता. दोघांनी मिळून एक लहान शाळा आपल्या घरीच काढली. शांता घरातली सर्व कामे पाहू लागली. लखुजी शेजारच्या जंगलातून लाकडे तोडून आणी. जंगलातल्या इतर उपयोगी वस्तूही तो आणून देत असे. एका वर्षाच्या आत रामजीने काही पैसे वांचवून दोन एकर जमीन विकत घेतली. लखुजी शेतीभाताची कामे करू लागला.

आतां कुटुंबाची स्थिती बरीच स्थिर-स्थावर झाली. रामजीने स्वतःसाठी एक घर घ्यायचे ठरविले. त्या गावात ते लोक आले त्या दिवसापासून ते घर विकायला घरमालक तयार असल्याचेही कळले. किंमत सुद्धा तशी जास्त नव्हती. तरी कोणी विकत घ्यायला पुढे येत नव्हता. ते घर विकत घ्यायचे रामजीने ठरविल्याचे ऐकून एक गृहस्थ म्हणाले–"असला वेडेपणा करू नका, कारण त्या घरासमोर राहणाऱ्या रखमाबाई म्हणजे एक म्हाळसाच आहे!"

एका बाईला भिऊन स्वस्तात मिळणारे घर सोडून द्यायला रामजीचे मन तयार होईना. पुरेसा पैसा जमल्याबरोबर त्याने ते घर विकत घेतले आणि चांगला मुहूर्त पाहून गृहप्रवेश केला. गृहप्रवेशाला समोरच्या रखमाबाईसुद्धा आल्या होत्या. कित्येक दिवसानंतर शेजारी एक कुटुंब आल्याचा त्यांना फार आनंद झाला.

रखमाबाईंच्या घरी त्या व त्यांचा नवरा दोघंच माणसं होती. त्यांना मुलंबाळं नव्हती. नातेवाईक होते, परंतु रखमाबाईशी कोणाचे पटत नव्हते. रखमाबाईने लक्ष्मीशी मैत्री जोडली. काही काळ आनंदातच गेला.

लक्ष्मी तिच्या घरी येणाऱ्या मुलांना गाणे शिकवी. रामजी घरासमोरच्या झाडा-खाली बसून येणाऱ्या मुलांना शिकवी. शांता घरातले सैपाकपाणी सर्व करी. लखुजी सकाळी न्याहारी करून शेतावर निघून जाई व संध्याकाळी घरी परत येई.

रखमाबाई शांताला आपल्या घरी बोलावून तिच्याशी गप्पा मारीत बसत. इतक्या लहान वयात तिला घरातली सर्व कामे करावी लागत म्हणून त्यांना तिची कीव येई. त्या म्हणत–"तू किती कामे करतेस ग? तुझ्या वहिनीला गात बसण्या शिवाय दुसरी कामे येत नाहीत वाटते?"

"तसं नका म्हणू हो! आमच्या वहिनी म्हणजे एक देवी आहे! येत्या वर्षी माझं लग्न करून देणार आहेत! घरातली सर्व कामे यावी म्हणून माझ्यावरच सर्व जबाब-दारी टाकली आहे. मी मागेन ते वहिनी मला आणून देतात." असे शांता सांगे.

"अग तुझ्यासारखी नणंद मिळावी म्हणून देवाला किती नवस करावे लाग-तात! किती पगार दिला तरी तुझ्यासारखी

कामं कोणी करील का? तुझी वहिनी मोठी भाग्यशाली आहे बाई! आणि तू, अगदीच भोळी आहेस बाई! मुकाट्यानं किती कष्ट करतेस ग?" या शब्दात रखमाबाई शांताला आपली सहानुभूती दर्शवीत.

सुरवातीला या बोलण्याकडे शांताने लक्ष दिले नाही. परंतु हळूहळू संशयाच्या किड्याने तिच्या मनात घर केलेच. आपण भोळेपणाने सर्व कामे करतो, म्हणून वहिनी चाकरी करवून घेत आहेत आणि स्वत: मजा करताहेत! तो विचार मनात आला त्या घटकेपासून शांताला तिची वहिनी दुष्टपणा करीत असल्यासारखं वाटू लागले.

रखमाबाईला लखुजीची अशीच कीव वाटे व त्या आपली सहानुभूती दर्शवीत.

"तू रामजीचा भाऊ आहेस हे कोणी मानणारच नाही. तू त्यांचा घरगडी आहेस असेच सर्वांना वाटते आहे." रखमाबाई लखुजीला म्हणाल्या.

"मी तरी घरात स्वस्थ बसून काय करू? मला लिहितावाचता येत नाही. आमचा दादा मला किती प्रेमाने वागवतो. कोणी काही म्हटलं म्हणून काय झालं?" लखुजी उत्तर देई.

"काय रे, सर्व गावाला शिकविणारा तुझा दादा, तुला का नाही रे शिकवीत? तुला शिकविलं तर शेतात कोण राबणार? म्हणून तर तो शिकवीत नाही!" रखमाबाईने या शब्दात विष कालवले.

म्हणून लखुजीच्या मनातही संशयाच्या किड्याने प्रवेश केला. त्याला रखमाबाई म्हणत ते खरं वाटू लागलं. आता ही गोष्ट कोणाशी बोलावी हे त्याला कळेना. शेवटी तो धाकट्या बहिणीशीच बोलला. शांता सुद्धा तिच्या मनातलं विष ओकली. आपणां दोघांवर भाऊभावजय अन्याय करीत असल्याचं दोघांना वाटू लागलं.

शांताला थोडं गाता येत होतं. ती एके दिवशी आपल्या वहिनीला म्हणाली– "वहिनी, घरातली कामं करायला मला कंटाळा येतो बाई! तुम्ही काही दिवस घरातली कामे करा, मी मुलांना गाणं शिकविते!" त्या गोष्टीस भावजय लगेच तयार झाली.

लखुजीसुद्धा भावाला म्हणाला–"दादा, माझी तब्येत हल्ली बरी नसते. मी काही दिवस घरातच राहून लिहायला वाचायला शिकून घ्यावे म्हणतो. शेताची कामे करायला आपण एखादा गडी ठेवू या का?"

त्या गोष्टीस रामजीने होकार दिला.

लक्ष्मी घरातलं सैंपाकपाणी वगैरे सर्व कामे करू लागली, परंतु शांताला गाणे शिकविणे काही जमले नाही. ती शिकवी ते मुलींना येत नाही म्हणून ती मुलींवर राग काढी. ते मुलांमुलींना आवडेना. हळूहळू मुलं गाणं शिकायला यायची कमी होत गेली. प्राप्ती कमी होऊ लागली.

वर्षभर घरात राहूनही लखुजीला लिहिता वाचता आलं नाही. त्याच्या डोक्यातच काही शिरत नव्हतं. गडी शेतातली कामं लक्ष देऊन करीत नसे. म्हणून शेतातली

प्राप्तीसुद्धा कमी झाली. त्यातला काही भाग गड्याच्या पगारासाठी खर्च झाला.

अशा स्थितीत लक्ष्मीने त्या वर्षभरात शांताच्या लग्नासाठी चार पैसे मागे राखायचा विचार केला होता तसे काही जमलं नाही. रामजी आणखी एकएकर जमीन विकत घेण्याच्या विचारात होता, तेही जमले नाही.

एके दिवशी लक्ष्मीने शांताला जवळ बोलावून म्हटले–"आतां तू गाणं शिकवायचं बंद कर. तुला घरातली कामं जड वाटत आहेत ना, तर ती मी करीत राहीन व मुलांना गाणेसुद्धा शिकवीन."

रामजीनेसुद्धा लखुजीला बोलावून समजावन सांगितले. "तुला बरं वाटेपर्यंत शेतातली कामं मी सर्व करतो व मुलांनासुद्धा शिकवितो."

शांता व लखुजी दोघांनी ते आनंदाने मान्य केले.

त्या दिवसापासून लक्ष्मीला व रामजीला कामाचा ताप जास्त पडू लागला. रखमाबाईशी गप्पा मारायला शांता व लखुजीला वेळसुद्धा पुष्कळ मिळू लागला. रखमाबाईने त्या दोघांना सुटका मिळाल्याबद्दल दोघांचे अभिनंदन केले.

रखमाबाईच्या मुळेच शांता व लखुजी दोघांमध्ये बदल झाला हे लक्ष्मीबाई व रामजी दोघांना उमगले. आपल्या सद्व्यवहाराने दोघांत बदल होईल असे दोघां नवराबायकोला वाटले होते. परंतु त्यांचा तो प्रयत्न निष्कळ ठरला. म्हणून रामजीने एक युक्ती योजली.

एके दिवशी लक्ष्मी व रामजी दोघांनी परस्परांशी काहीतरी गुप्त बोलत असल्याचे सोंग केले. शांता व लखुजी त्यांचे संभाषण आड उभे राहून ऐकत होती. रामजी व लक्ष्मीला ते माहीत होते, म्हणून त्यांना चांगले ऐकू जाईल अशा बेतानेच नवराबायको बोलत होती.

"शांताला काम करायला आवडते, पण मला मदत करायला आवडत नाही, म्हणे! आम्हां दोघींचे परस्परांवर स्वत:च्या प्राणापेक्षा जास्त प्रेम आहे हे त्या रखमाबाईला माहीत नाही, म्हणून शांताच्या विरुद्ध नाही नाही ते ती बोलली. मला ती म्हणाली ते सर्व खरे वाटेल, असे वाटलं वाटतं तिला!" लक्ष्मी म्हणाली.

"लखुजीच्या विषयी मला ती असंच काहीतरी म्हणाली. मला ते खरं वाटलं नाही!" रामजी म्हणाला.

"शांताला म्हणे माझ्या बोलण्यापेक्षा तिचे बोलणंच जास्त खरं वाटतं! रखमाबाईने सांगितलं तर म्हणे शांता मला केरसुणीने मारायला मागेपुढे पाहणार नाही. उलट रखमाबाई असं माझ्याजवळ म्हणाल्याचं शांताला कळलं तर ती त्या रखमाबाईलाच केरसुणीने झोडपून काढील." लक्ष्मी म्हणाली.

"ती मला म्हणाली की तिने लखुजीला सांगितले तर तो म्हणे माझी शेंडी धरून मला रस्त्यावर ओढून न्यायला मागेपुढे पाहणार नाही. ही गोष्ट रखमाबाई म्हणाल्याचे त्याच्या कानावर पडलं तर तो त्या रखमाबाईच्याच झिंजा धरून तिला रस्त्यावर ओढून नेईल." रामजी म्हणाला.

नवरा बायको अशी बराच वेळ बोलत बसली होती. काही वेळाने दोघांनी पलीकडे जाऊन पाहिले तर तेथे शांता किंवा लखुजी दोघांपैकी कोणीच नव्हता. गल्लीत कसला तरी आरडाओरडा ऐकू आला. दोघे बाहेर जाऊन पाहतात तर गर्दी जमलेली होती व लोक गंमत पहात होती.

लखुजी रखमाबाईच्या झिंज्या पकडून गल्लीत ओढून घेऊन आला होता आणि शांता केरसुणीने रखमाबाईला बडवीत होती.

रामजी धावतच गेला आणि दोघांना एकेका हाताने धरून घरात ओढून घेऊन आला.

दुसऱ्याच दिवशी रखमाबाई व तिचा नवरा गाव सोडून निघून गेले. कारण प्रेमाने राहणाऱ्या कुटुंबाच्या घरासमोर रखमाबाईसारख्यांना राहणं शक्यच नव्हतं.

प्रधानाचे चातुर्य

विजयपुरी नावाच्या गावी रंगा नावाचा एक अट्टल चोर होता. त्याने अनेक चोऱ्या केल्या, कित्येकांचे खून केले आणि इतके करूनही राजाच्या शिपायांच्या हातून तो निसटून जाई. म्हणून राजाने त्या चोराला धरून देणाऱ्याला शंभर मोहरा इनाम म्हणून दिल्या जातील असे दवंडी पिटून जाहीर केले.

एके दिवशी रामजी नावाचा एक शेतकरी पहाटे उठून शेतावर जात असतां त्याला गावाकडे येणाऱ्या कोण्या दोघां यात्रेकरूंना कोणीतरी चोर अडवून त्यांच्याजवळचं काही चोरून घेत असलेला दिसला. तोच रंगा चोर असावा असे समजून रामजी एका झाडाआड लपून बसला व चोर जवळून जात असता रामजीने दोरीचा फास त्याच्या अंगावर टाकून त्याला बांधले आणि त्याला राजाकडे ओढून घेऊन चालला.

रामजीला राजू नावाचा दुसरा शेतकरी समोरून येत असलेला भेटला. भानगड काय म्हणून विचारतां रामजीने चोराला पकडलं आहे व राजाकडून शंभर मोहोरा इनाम मिळणार आहे असे रामजीने त्याला सांगितले. लगेच राजूने आपल्या हातातले दांडकं रामजीच्या कपाळात घातलं व तो बेशुद्ध झालेला पाहून चोराला धरून तोच राजाकडे निघाला.

राजू राजवाड्यात पाऊल टाकण्याच्या पूर्वी रामजी शुद्धीवर येऊन राजवाड्यापर्यंत आला. दोघे 'मी चोराला पकडला', 'मी चोराला पकडला' म्हणू लागले. ते पाहून राजाने प्रधानाकडे 'काय करावे?' या अर्थी पाहिले. प्रधानाने चोराला जवळ बोलावून घेतले व म्हणाला–"हा चोर नाही, महाराज! हा आपल्या दरबारी ज्योतिष्याचा मुलगा आहे!"

लगेच राजू म्हणाला–"मी नाही चोराला धरलं रामजीनेच धरलं." राजाने राजूला वीस फटके शिक्षा द्यायला व रामजीला शंभर मोहोरा द्यायला हुकूम केला.

हरिश्चंद्राची बायको रडू लागली. तिला हे कळेना की ब्राह्मणांना अपार दान करणारा, सत्यवान म्हणून नांवलौकिक असणारा आणि सर्वांकडून इंद्र व विष्णू-सारखा मान मिळविणारा राजा हरिश्चंद्र एकाएकी सर्व घालवून कसा बसला. शैब्या पुन्हांपुन्हां तो विचार करून रडू लागली आणि शेवटी बेशुद्ध होऊन पडली.

इकडे आईबाप बेशुद्ध होऊन पडले होते आणि तिकडे भुकेने रोहिताचा जीव कासा-वीस होत होता. काही खायला मिळाले तरच जीव वांचणार. तो रडू लागला व आईवडिलांजवळ काहीतरी खायला द्यायला मागू लागला. त्याच वेळी विश्वामित्र ऋषी यमराजासारखे आले आणि हरिश्चंद्राच्या तोंडावर पाणी शिपडून रौद्ररूप धारण करून म्हणाले–"तू आपल्या वचनाचे पालन करणार असशील तर माझी दक्षिणा देऊन टाक. सूर्यास्तापूर्वी जर तू माझी दक्षिणा दिली नाहीस तर मी तुला शाप देईन."

विश्वामित्र अशी धमकी देऊन निघून गेला. त्यानंतर थोड्याच वेळाने एक वेदपरायण ब्राह्मण तिकडे आला. त्या ब्राह्मणाला पाहून शैब्या हरिश्चंद्राला म्हणाली–"हा ब्राह्मण कित्येक लोकांबरो-बर येत आहे. हा श्रीमंत असावा. राजा तीन वर्णीयांना पित्यासारखा असतो. म्हणून आपल्याच मुलांकडून धन घेतल्यास काही दोष लागणार नाही.

तेव्हां हरिश्चंद्र म्हणाला–"मी क्षत्रिय आहे. इतरांसमोर याचनेसाठी मी हाथ कसा पसरूं? दान घेण्याचा अधिकार फक्त ब्राह्मणाला असतो. ब्राह्मणच इतर सर्व वर्णीयांना गुरुसमान असतो. गुरूजवळ याचना कशी करू?"

"कालमानाप्रमाणे योग आला की भोग सुटत नाही. मान, अपमान, दान देणे व घेणे हा भेद मानला जात नाही. नाहीतर धर्माचं रक्षण करणारा ब्राह्मण अन्याय करायला धजला असता का?" राणीने विचारले.

हरिश्चंद्राला राग आवरला नाही. तो म्हणाला–"देवी, मी आपली जीभ कापून टाकीन, परंतु इतरासमोर हात पसरून "देही!" म्हणून मागणार नाही. त्रिशंकूच्या मुलाने असे दैन्य दाखवावे, म्हणतेस? मला शक्य झालं तर मनगटाच्या बळावर मी धन संपादन करीन. परंतु याचना करून धन ग्रहण करणार नाही."

"याचना करण्यास हरकत वाटत असेल तर मला विकून आपण आपली कीर्ती व यश राखावं! पत्नीला विकलं काय, सिंहासनावर बसविले काय, किंवा उतरविलं काय, पत्नी नावाची एक वस्तूच तर आहे!". शैब्या म्हणाली. ते बोलणे हरिश्चंद्राला अनावर दुःख होण्यास कारण झाले.

शैब्या, हरिश्चंद्राचं सांत्वन करीत म्हणाली–"तुम्ही जुगार खेळण्यासाठी, दारू पिण्यासाठी किंवा अशाच इतर कामासाठी पत्नीला विकत नसून सत्य रक्षणार्थ दिलेल्या वचनाचे पालन करण्यासाठी विकीत आहां, तर त्यांत दोष तो कोणता?" अशी अनेक प्रमाणे देऊन तिने हरिश्चंद्राला समजावून सांगितले.

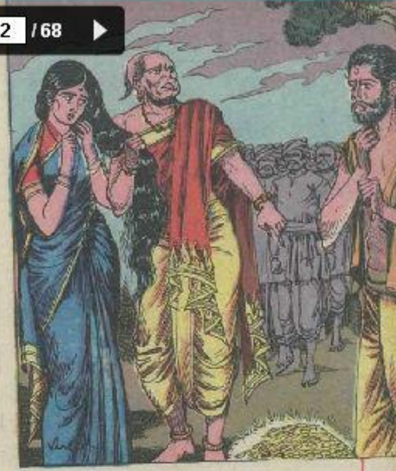
तेव्हां हरिश्चंद्र तिला म्हणाला–"ठीक, तू म्हणतेस तसे करण्याची इच्छा नसूनही मी ते करण्यास तयारं आहे. पूर्वी कधी असलं नीच कृत्य कोणी केले असेल का? आपल्या बायकोला विकणारा महापापी आजपर्यंत या जगात कधी जन्माला आला असेल का? मीच तो प्रथम दुर्दैवी आहे!"

त्यानंतर हरिश्चंद्राने आपल्या बायकोला एका जागी उभे केले आणि रस्त्यावरून जाणाऱ्या येणाऱ्याकडे पाहून गद्गद् स्वरात म्हणाला–"दयाळू नागरिक हो! ही माझी बायको आहे. कोणी हिला विकत घेण्यास तयार असेल तर योग्य किंमत देणाऱ्याने पुढे यावे!"

थोड्या वेळाने हरिश्चंद्राच्या चारही बाजूला लोकांची गर्दी जमा झाली. कित्येकांनी त्याला विचारले की बायकोला विकण्यापर्यंत प्रसंग कसा काय आला?

हरिश्चंद्राने त्यांना या शब्दांत सर्व परिस्थिती समजावून सांगितली–"सज्जन हो! मी एक पापी आहे. माझं नाव घेतलं तर तुम्हांला पाप लागेल. अशा माणसाची ओळख करून घेण्याची तुम्हांला गरजच कां पडावी? तुम्ही या बाईची तुम्हांला योग्य किंमत वाटेल ती देऊन हिला घेऊन जा."

त्याच वेळी विश्वामित्र एका ब्राह्मणाच्या रूपे प्रगट होऊन म्हणाला–"माझ्याजवळ पुष्कळ धन आहे. माझी बायको शरिराने फार नाजुक आहे. तिला घरातली कामे होत नाहीत. तू मागशील तेवढे धन मी द्यायला तयार आहे. तू खरोखरच आपल्या बायकोला विकायला तयार आहेस का?"

हरिश्चंद्राला त्याचे उत्तर न देत असलेला पाहून विश्वामित्र पुन्हां म्हणाला–"शास्त्रांप्रमाणे बत्तीस लक्षणे असलेल्या स्त्रीची किंमत एक कोटी स्वर्णमुद्रा असते व पुरुषाची किंमत अब्ज स्वर्णमुद्रा असते. तर मी तेवढी रक्कम देऊन तुझ्या बायकोला विकत घ्यायला तयार आहे."

तरी हरिश्चंद्र काही बोलला नाही.

तेव्हां मात्र ब्राह्मणरूपधारी विश्वामित्राला राग आला. त्याने हरिश्चंद्रासमोर एक मोठी धनराशी ओतली व शैब्याला म्हणाला–"आतां तू माझी दासी झालीस, चल माझ्याबरोबर." असे म्हणत असता विश्वामित्राने तिचे केस धरून तिला फरा-

फरा ओढत नेले. तिला बळबरीने ओढून नेणाऱ्या ब्राह्मणाला राणी म्हणाली–"अहो, मला सोडा. मी आपल्या मुलाला सोडून एकटी जायला तयार नाही. मी पतिव्रता आहे. माझ्या अंगाला हात लावू नका."

तेव्हां रोहितसुद्धा 'आई, आई!' असा ओरडत आईला घट्ट मिठी मारून उभा राहिला. ब्राह्मणाने त्याला दोन थोबाडीत दिल्या व म्हणाला–"तू हो बाजूला!"

ते दृश्य पाहून शैब्या म्हणाली–"अहो, तुम्ही माझ्याबरोबर माझ्या मुलालासुद्धा विकत घ्या. तो माझा एकुलता एक मुलगा आहे मी त्याला दूर ठेवून तुमच्या घरातली कामं मन लावून करू शकणार नाही."

ब्राह्मणाने त्या विनंतीस मान दिला. रोहित पुरुष होता म्हणून त्याची किंमत एक अब्ज स्वर्णमुद्रा देऊन त्या माय लेकांना आपल्याबरोबर चलायला सांगितले.

त्या साध्वीने पतीला प्रदक्षिणा घालून त्याला नमस्कार केला व रडत म्हणाली–"देवा! मी किती जन्म घेतले तरी हेच माझे पती राहोत!"

हरिश्चंद्र विचार करू लागला की राजवाड्यात राहणारी राणी आपल्या गैरहजेरीत पुढले कष्ट कसे सहन करील? त्याला याही गोष्टीचे अपार दु:ख वाटले की त्याचा मुलगा त्याच्यापासून आतां वेगळा होणार. त्याला राज्यत्याग करण्यापेक्षा पुत्रत्यागाचे दु:ख असह्य वाटले.

ब्राह्मण त्याने खरेदी केलेल्या दासांना निर्दयपणे मारीत घेऊन चालला होता. ते दृश्य पाहूनही हरिश्चंद्र तोंडावाटे एक 'ब्र'ही काढू शकला नाही. त्या दु:खात आणखी डागण्या देण्यासाठीच की काय विश्वामित्र स्वस्वरूपात आपल्या शिष्यासह येऊन म्हणाला–"तू खोटे बोलणार नसशील तर मला माझी दक्षिणा देऊन टाक!"

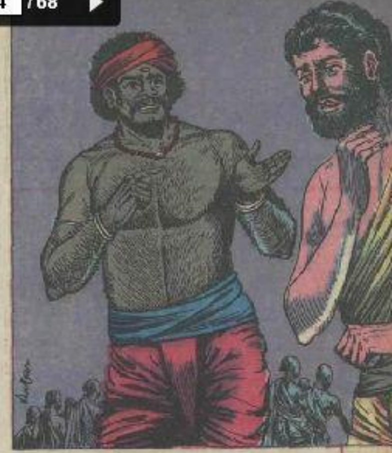
हरिश्चंद्राने राणीला व राजपुत्राला विकून जे धन मिळाले होते ते विश्वामित्राला दिले. पण विश्वामित्र म्हणाला–"हे धन माझी दक्षिणा पुरी होण्यास पुरेसे नाही. मी तुला आज संध्याकाळपर्यंतचा अवधी देतो." असे सांगून विश्वामित्र निघून गेला.

त्यानंतर हरिश्चंद्र स्वत:ला विकायला तयार झाला. इतक्यात एक विकृत रूप असलेला चांडाळ येत असलेला दिसला. तो हरिश्चंद्राला म्हणाला–"माझं नाव प्रवीर आहे, मी चांडाळ आहे. माझ्याजवळ कामाला रहायला तू तयार आहेस का? मढ्यांवरची कापडं काढून घ्यायचे काम तुला करावे लागेल."

हरिश्चंद्र म्हणाला–"मी फक्त ब्राह्मणाच्या किंवा क्षत्रियाच्या हाती स्वत:ला विकायला तयार आहे."

"तू स्वत:ला विकण्याचेच फक्त जाहीर केले होतेस. आतां तू आपलेच वचन मोडतो आहेस. खोटं बोलणाऱ्याला स्वत:ची सुटका करून घ्यायला कित्येक पळवाटा सापडतात." चांडाळ म्हणाला.

चांडाळाने हरिश्चंद्राला शब्दात पकडले होते. खोटे बोलणारा म्हणविण्यापेक्षा एका चांडाळाच्या हाती विकून घेणे श्रेयस्कर आहे. तितक्यात विश्वामित्र आपले कर्ज वसूल करण्यासाठी तेथे आला. आतां हरिश्चंद्राला स्वत:ला चांडाळाच्या हाती विकून घेण्याशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता. तेव्हां हरिश्चंद्र विश्वामित्राचे पाय धरून म्हणाला–"ऋषिवर्य! मी इतर कोणाच्या

हाती स्वत:ला विकण्यापेक्षा आपणच मला विकत कां घेत नाही? आपण मला उरलेल्या रकमेबद्दल विकत घ्यावे. मी आपण सांगाल ते काम करीन."

"अस्सं!" असे म्हणत विश्वामित्र चांडाळाला म्हणाला–"हा माणूस माझा गुलाम झाला आहे. परंतु मला याची गरज नाही. मला पाहिजे आहे धन. तू याला विकत घे." तेव्हां चांडाळ प्रवीरने विश्वामित्राला सहस्रावधी अमूल्य रत्ने, मोती व पुष्कळसे सोने देऊन हरिश्चंद्राला विकत घेतले.

चांडाळाला वाटले की हरिश्चंद्र पळून जाईल. म्हणून त्याला दोरीने बांधून आपल्याबरोबर घेऊन निघाला. चार दिवस

हरिश्चंद्राला बांधूनच ठेवले. त्यानंतर त्याला सोडले व मढ्यांवरची कापडे काढून घेण्याच्या कामावर नेमले.

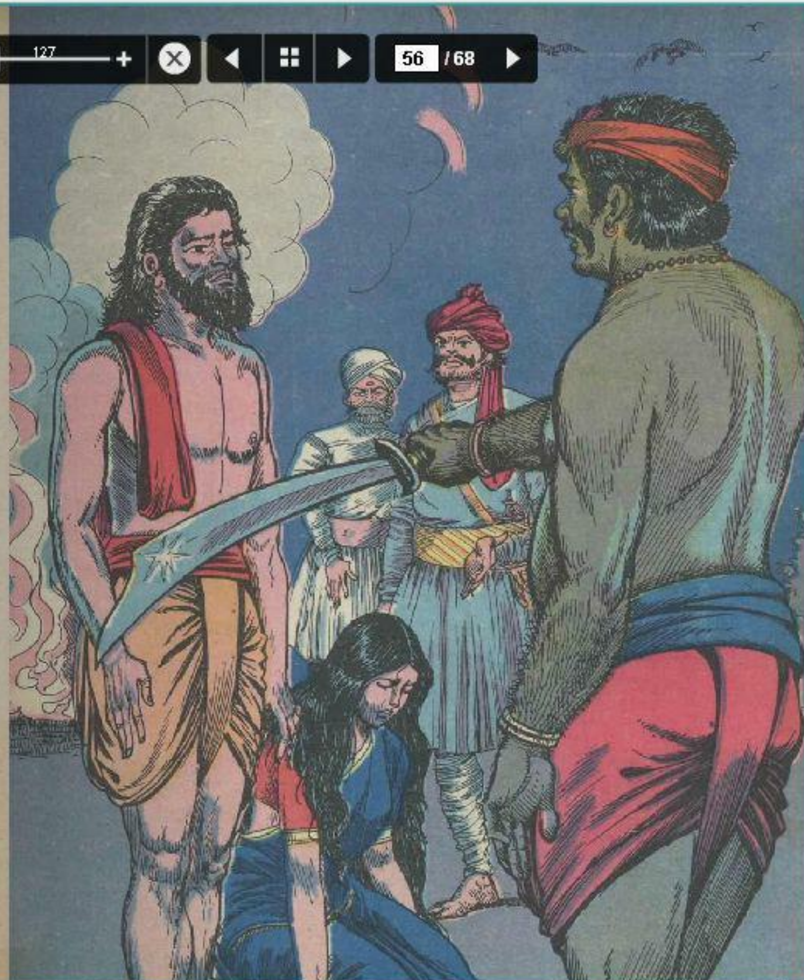
शहराच्या दक्षिण दिशेला स्मशान होते. हरिश्चंद्र तेथे गेला. जी प्रेते येत त्यांच्या चितेला अग्नी देण्यापूर्वी कर वसूल करायचा व प्रेतावरचे कापड काढून घ्यायचे ही कामे हरिश्चंद्राला करावी लागत.

काही दिवस लोटले. रोहित त्याच्या मालकासाठी समिधा आणायला गेला. एका वारुळावर चढून तो समिधा काढू लागला. त्याचवेळी त्याला एक साप चावला आणि तो बेशुद्ध होऊन पडला. नंतर मरण पावला. ती बातमी त्याच्या आईला कळली. ती हंबरडा फोडून रडू लागली. तेव्हां तिचा मालक तिच्यावर ओरडला–"मी इतके पैसे खर्च करून तुला विकत घेतले ते तू रडत वेळ घालवावे आणि जमिनीवर लोळावे यासाठी नाही, लक्षात ठेव!"

ते सर्व शैब्याला कळलेच नाही. ती आणखी जोरजोराने रडू लागली. परंतु त्या ब्राह्मणाने मध्यरात्र होईपर्यंत तिच्याकडून कामे करवून घेऊन नंतर तिला आपल्या मुलाला पहायला जायला परवानगी दिली. शैब्या निघाली तेव्हां तो पुन्हा म्हणाला–"तू उजाडण्यापूर्वी आपल्या मुलाचे प्रेत जाळून परत आले पाहिजेस!"

मध्यरात्री ती आपल्या मुलाच्या शोधार्थ निघाली. त्याचे प्रेत पाहून ती रडू लागली. त्याच वेळी तेथे काही चांडाळ आले ते तिला व तिच्या मुलाच्या प्रेताला पाहून म्हणाले–"ही कोणी मुलांना मारून खाणारी डंखीण दिसते आहे." नंतर ते तिचे केस धरून तिला ओढीत स्मशानात चांडाळ प्रवीर होता तेथे घेऊन गेले व त्याला म्हणाले–"ह्या डंखिणीला ठार कर." प्रवीरने हरिश्चंद्राला हाक मारून त्याला तलवार दिली व तिचा वध करायला सांगितले.

हरिश्चंद्राने आपल्या बायकोला ओळखले नाही. तो म्हणाला–"देवी, मी तुझा शिरच्छेद करीत आहे!"

शैब्या पतीला न ओळखून म्हणाली–"अहो, माझा मुलगा मेला आहे, त्याच्या प्रेताला अग्नी देईपर्यंत मला सवड द्या."

धार्मिक वृत्तीच्या हरिश्चंद्राने त्या गोष्टीस होकार दिला.

शैब्या आपल्या मुलाचे प्रेत घेऊन आली आणि ते समोर ठेवून शोक करू लागली. हरिश्चंद्राने धर्मपालनार्थं प्रेतावरचे कापड ओढून घेतले.

परंतु हळूहळू हरिश्चंद्राला ती बाई त्याची बायकोच असल्याचे लक्षात आले. म्हणजे तिचा मृत पुत्र म्हणजे रोहितच असल्याचे त्याला कळले व तो पुत्रशोक आवरू शकला नाही व रडू लागला. तेव्हां चांडाळाचा नोकरच तिचा पती असल्याचे शैब्याच्या लक्षात आले. दोघांवर केवढा मोठा प्रसंग गुजरला आहे, याची दोघांना तेव्हां कल्पना आली. हरिश्चंद्राने मुलाच्या प्रेताला मिठी मारली व बेशुद्ध झाला.

त्यानंतर हरिश्चंद्र शुद्धीवर आल्या-बरोबर शैब्याने आपले दुःख आवरून हरिश्चंद्राला आपला धर्म पालन करण्यास आग्रह केला. म्हणाली–"आपल्या मालका-च्या आज्ञेप्रमाणे माझा शिरच्छेद करावा!" परंतु हरिश्चंद्राला त्याच्या जीविताचा वीट आला. तो सपत्नीक मुलाच्या चितेत उडी टाकून आत्महत्या करून घ्यायला तयार झाला.

हरिश्चंद्राने चिता रचून तिच्यावर मुलाचा देह ठेवला. त्यानंतर पतिपत्नी देवीचे स्मरण करून चितेला अग्नी द्यायला सरसावले. तत्काळ ब्रह्मदेवादि इंद्राबरोबर प्रगट झाले आणि त्यांनी रोहितावर अमृताचे प्रोक्षण केले. रोहित पुनर्जीवित होऊन उठून बसला. ब्रह्मदेवाने हरिश्चंद्राला स्वर्गलोकी यायला निमंत्रण दिले. यमराज हरिश्चंद्राला म्हणाला–"मीच चांडाळाचे रूप घेऊन तुझी परीक्षा घेतली.

त्यानंतर हरिश्चंद्राने रोहिताचा राज्या-भिषेक केला व तो पत्नीसमवेत इंद्राबरो-बर स्वर्गलोकी गेला. (समाप्त)

चोरास सव्वा चोर

सदोबा एक गरीब गृहस्थ होता. मुलीचं लग्न ठरलं. त्याने कुटुंबाचा खर्च कापून काही पैसे वाचविले होते, ते घेऊन तो शहरात मुलीसाठी दागिने विकत घ्यायला निघाला. लखूशेटच्या दुकानात त्याने एक दागिना विकत घेतला. तो इतर दुकानांपेक्षा त्याला स्वस्त मिळाला.

सदोबा आपल्या जुन्या फाटक्या कपड्यात तो दागिना लपवून ठेवून आपल्या गावी निघाला. वाटेत तीन चोरांनी त्याला विचारले–"तू काय लपविले आहेस? मुकाट्याने काढतोस की तुझे डोके फोडू!"

सदोबा चकित होऊन म्हणाला–"बाबांनो! माझ्यासारख्या भिकाऱ्याकडे असणारच काय? मला सोडा!"

एकाने सदोबाच्या खांद्यावर काठी ठेवली व विचारले–"तू आपल्या कपड्यात जो दागिना लपवून ठेवला आहेस, तो बाहेर काढतोस की हाणूं?"

सदोबाच्या अंगाला घाम सुटला. या लोकांना माझ्याजवळ दागिना असल्याचे कळलेच कसे? तो विचार करू लागला.

सदोबाने नाइलाज झाल्याने तो दागिना काढून चोरांना दिला. चोर दागिना घेऊन पसार झाले.

दागिना गेला खरा, पण सदोबाच्या डोक्यात विद्युत्वेगाने विचारांचे थैमान सुरू झाले. आपल्या फाटक्या कपड्यातल्या दागिन्याची गोष्ट या चोराना कळलीच कशी? एका लखूशेटच्या दुकानात पाहिल्याचे सदोबाला आठवले.

ते आठवताच सदोबा पुन्हा शहराकडे परतला. तो दुकानात गेला तेव्हां त्याला ते तिघे चोर दुकानाबाहेर उभे असलेले दिसले. त्याच्या मनात विचार आला की

ओरडून लोकांना जमा करावे. परंतु लगेच दुसरा विचार आला की लोक जमले तरी आपल्या सारख्या फाटक्याच्या बोलण्यावर कोण विश्वास करणार? चोरीची गोष्ट सिद्ध कशी करावयाची?

सदोबाच्या हातातून दागिना काढून घेणारा चोर दुकानाच्या आतल्या बाजूला गेला. तो काही पैसे घेऊन बाहेर आला व तिघां चोरांनी ते पैसे वांटूनही घेतले.

ते पाहून सदोबाच्या सर्वांगाचा भडका उडाला. त्याने विचार केला. 'कदाचित् हा लखूशेटच या चोरांच्या मदतीने गरीब गिऱ्हाइकांना लुटीत तर नाही? याच्या दुकानातदागिने इतके स्वस्त कां? ही गोष्ट अधिकाऱ्यांच्या का… लखूशेट अधिकाऱ्यांना पैसे चारून आपली सुटका करून घेईल. तेव्हां अशा भामट्याला चोरीच्या मालासकट पकडविणे आवश्यक आहे. तो संधीची वाट पहात दुकानाजवळच बसून राहिला. त्याच वेळी त्याने त्याच्याच सारख्या एका गरीब शेतकऱ्याला त्या दुकानात पाऊल टाकताना पाहिले. नंतर तो इतर लोकांबरोबर दुकानात शिरला व कायकाय होत आहे हे पहात राहला.

लखुशेट त्या शेतकऱ्याला एक दागिना विकत घेत असतां विचारीत होता–"अहो, तुम्ही कोठले हो राहणारे? लगेच परतणार वाटतं? पायी इतक्या दूरचा प्रवास कर-णार तर?" या शब्दात खोटी सहानुभूती दर्शवीत दुकानदाराने तो शेतकरी कोणत्या गावी जाणार आहे हे काढून घेतले होते.

शेतकरी दुकानातून बाहेर पडला आणि एका गल्लीत शिरला. सदोबाला लुटणारे तिघे चोर थोडे अंतर त्याच्या पाठोपाठ निघाले व झपाझप पावले टाकीत गावाबाहेर त्या शेतकऱ्याच्या वाटेवर जाऊनलपून बसले.

संधी पाहून सदोबा त्या शेतकऱ्याला एका दुसऱ्या गल्लीत बोलावून घेऊन गेला. त्याने थोडक्यात आपली ओळख सांगून त्याच्या चोरी गेलेल्या दागिन्याची गोष्ट सुद्धा सांगितली.

… नातेवाईक सदोबाच्या गावात रहात होते.

नंतर सदोबाने त्या शेतकऱ्याला सर्व गोष्टी समजावून सांगितल्या. म्हणाला–"हे पहा, दादा! तुमचा दागिना त्या दुकानदाराचे नोकर लुटून नेणार. तुम्ही त्याच्या जागी एक खोटा दागिना ठेवा व तो चोरांना चोरून नेऊ द्या. तुमचा खरा दागिना कोठेतरी लपवून ठेवा. मी त्या चोरांची खोड मोडतो."

"खरा दागिना तू आपल्या जवळ ठेवून घे. चोरांना धरल्यानंतर तो मी तुझ्या-कडून घेईन." असे सांगून त्या शेतकऱ्याने खरा दागिना सदोबाजवळ ठेवून दिला. नंतर स्वस्तात एक खोटा दागिना विकत … आपल्या गावाकडे निघाला. त्यानंतर सदोबा लखूशेटच्या दुकानात गेला व रडक्या स्वरात म्हणाला–"शेटजी, मी तुमच्या दुकानात जो दागिना विकत घेतला होता त्याच्या बरोबर आमच्या गावच्या एका मित्रासाठी मी हिऱ्यांचा एक हारही विकत घेतला होता. ते दोन्ही दागिने वाटेत तिघां चोरांनी लुटले हो! आतां मी आपल्या गावी जाऊन आपल्या मित्राला तोंड कसे दाखवू? मी त्या तिघां चोरांपैकी एकाला आपल्या दुकानात पाहिले आहे. तुम्हांला त्याच्याविषयी काही माहिती असेल असे समजून मी आपल्याकडे धावत आलो आहे."लखूशेट मनातल्या मनात दचकला की चोरांनी हिऱ्यांच्या हाराची

गोष्ट त्याच्यापासून लपवून कां ठेवली? लखूशेट आपला राग आवरण्याच्या प्रयत्नात असतां सदोबा मध्येच म्हणाला– "शेटजी, आणखी एक गोष्ट. हे लोक चांगले दागिने विकून त्यांच्या जागी नकली दागिने करण्याचा धंदा करीत आहेत."

"तू ज्या लोकांविषयी हे सर्व बोललास त्यांच्याविषयी मला काही एक माहीत नाही." अशी बतावणी करून लखूशेटने सदोबाला निरोप दिला आणि तो चोरांची वाट पहात बसला.

थोडया वेळाने चोर शेतकऱ्याच्या हातातून लुटून आणलेला नकली दागिना घेऊन आले आणि त्यांनी तो लखूशेटच्या हातात दिला. लखूशेटने तो कसोटीवर कसून खोटा असल्याची खात्री करून घेतली.

लखूशेटने संतापून तिघां चोरांना विचारले–"खरा दागिना कोठे गेला?"

चोरांचे चेहेरे फिक्के पडले. त्यानंतर लखूशेटने पुन्हां दरडावून विचारले–"तुम्ही यापूर्वी आणखी एकाकडून हिऱ्याचा हार काढून घेतला होतात तो कोठे आहे? तो मला आणून दिला असतात तर मी त्यांची बरोबर किंमत दिली नसती का?"

"काय म्हणालात? हिऱ्यांचा हार?" चोर चकित होऊन लखूशेटकडे पाहू लागले.

त्याच वेळी सदोबा न्यायाधिकारी व शिपायांबरोबर दुकानात आला. तोपर्यंत गल्लीत वाट पहात उभा राहिलेला शेतकरीसुद्धा दुकानात आला.

चोरांना अटक झाली. सदोबाने शेतकऱ्याला त्याचा दागिना देऊन टाकला. न्यायाधिकाऱ्याला शेतकऱ्याने त्याच्या हातातून चोरांनी खोटा दागिना कसा चोरला हे सांगितले. तो नकली दागिना त्यावेळी लखूशेटच्या हातातच होता.

सदोबाला त्याचा दागिना परत मिळालाच, त्याचबरोबर चोरांना पकडून देण्यात त्याने जे चातुर्य दाखविले त्याबद्दल बक्षिस म्हणून त्या दागिन्याची किंमतसुद्धा मिळाली.

त्यानंतर चोरांना व लखूशेटला शिपाई धरून घेऊन गेले.

अनुभव

मेवाड राज्यात एक जुना रिवाज होता. राजाच्या वडिलांच्या किंवा आजाच्या वार्षिक श्राद्धाच्या दिवशी राज्यातल्या कोणत्यातरी कुटुंबातल्या एका व्यक्तीला राजा होण्याची संधी दिली जात असे.

एका वर्षी हे सौभाग्य एका शेतकऱ्याच्या कुटुंबाला लाभले. त्या कुटुंबात तो शेतकरी, त्याची बायको व त्याचा मुलगा जयराम तिघे जण होते. तिघांपैकी कोणा एकाला त्या दिवशी राजपद मिळणार होते. परंतु शेतकऱ्याने त्या संधीचा स्वतःच फायदा घ्यायचे ठरविले, म्हणून त्याची बायको व मुलाला ती संधी मिळाली नाही.

दुसऱ्या वर्षीसुद्धा संयोगवश त्याच कुटुंबातल्यांना ती संधी मिळाली. शेतकऱ्याच्या बायकोने संधीचा फायदा घेतला. जयरामच्या मनातली इच्छा अपूर्णच राहिली.

वीस वर्षे लोटली. जयरामचे लग्न होऊन त्याला एक वयात आलेला मुलगाही होता. अचानक राजा व्हायची संधी जयरामच्या कुटुंबालाच मिळाली. जयराम पागोटे घालून चांगला पोशाख वगैरे करून राजा व्हायला घरातून निघाला.

परंतु दोनच मिनिटांनी तो परतला व पोशाख व पागोटे काढू लागला. बायकोने त्याला विचारले–"हे काय हो?" जयराम लगेच म्हणाला–"याखेपेस मुलाला पाठवू या!"

